

АЛЛА КОССОВСЬКА

ГІРСЬКИЙ ВОВК

ПОВІСТЬ

**ГІРСЬКИЙ
ВОВК**

*Світлій пам'яті Твоїй і Твоїх
посестер та побратимів-уніців
присвячую.*

Автор

Алла Коссовська

ГІРСЬКИЙ ВОВК

(П о в і с т ь)

Видання друге

diasporiana.org.ua

НЮ ЙОРК — 1993

Обкладинка роботи Бориса Крюкова.

Друге видання
появляється коштами авторки
і фундації ім. Ляристи і Уляни Целевич-Стецюк
при
Головній Управі Об'єднання Жінок ОЧСУ

СЛОВО ВІД АВТОРА

Думка написати повість про Кавказ виникла у мене давно, ще тоді, коли з вікна вагона я вперше побачила фантастично - прекрасне, суворо - таємниче пасмо Кавказьких гір.

Людині властива та духовна щедрість, яка примушує її ділитися своїми враженнями з до себе подібними. Так, побачивши щось прекрасне, вражаюче, ви відразу бажаєте поділитися з кимсь своїм захопленням, щоб хтось ще мав приємність відчувати те, що відчуваєте ви. Звідси перший вигук, що зривається з ваших уст: "Дивіться, дивіться, яке це чудове!"

Таке почуття заволоділо мною, коли я побачила і пізнала неповторну красу Кавказу. Мені захотілося, щоб якнайбільше людей споглядало цю красу разом зі мною, з допомогою мого пера. Пам'ятаю, своїм близьким ще тоді жартома приобіцяла:

Коли я буду мати час,
Я, друзі, напишу для вас
Цікаву повість про Кавказ,
Коли я буду мати час . . .

А час минав, вносячи в задуману повість щораз нові корективи і доповнення. До кавказьких пригод мого героя війна додала свої пригоди. З них усіх склався в мій уяві зміст її другої частини.

І ось, уже тут, на еміграції, мені пощастило цю невелику повість написати, показати так, як мені вдалося, Гірського Вовка — доктора Юрка.

Мій скромний твір має назагал правдиву основу, на якій я розбудувала сюжет, ввівши до нього кілька, не конче взятих з життя, персонажів і зав'язавши деякі побічні сюжетні вузлики, що творять цілість.

В кінці другої частини повісти, зокрема в описові останніх днів д-ра Юрка, взяла я, скориставшись з права позичати факти з життя історичної особи, дещо з книжок "Врядах УПА", видання Т-ва кол. Вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чупринки, і "З нотатника повстанця" Степана Федорівського, за що дуже вдячна авторам.

ПОДОРОЖНІ

— Боже, Боже, яка мізерна людина перед лицем природи! — схвильовано вигукнула Тай, коли "линійка" з трьома подорожніми вїхала у міжгір'я і мальовничі нагромадження скель щільно присунулися з обох боків до вузької кам'янистої дороги.

Тай закинула голову назад і дивилася вгору своїми великими, вогкими від зворушення, карими очима, наче хотіла навіки запам'ятати, увібрати в себе цю картину невимовної краси.

Дорога звивалася під велетенською скелястою стіною, яка нависла над нею, загрожуючи розчавити зухвалих комах, що насмідилися порушити своєю появою її споконічний спокій. А з другого боку білим шумовинням гуркотіла ріка, сповнюючи лунким гомоном усе міжгір'я...

Темнозелений килим соснового лісу вкрив провалля, приховуючи гострі кути скелястих уламків. Здавалося, велетні тішились колись тут своєю снагою, вергали скелі, розбиваючи одну об одну, а потім, знудившись, так і покинули їх у хаотичному неладі.

— Так, все це прекрасне, — задумливо ствердив Андрій і ніжно пригорнув до себе молоденьку дружину.

— Це справді прекрасне, це виходить за рямці звичайно прекрасного, того, що ми називаємо прекрасним в нашому повсякденному житті. Ми надто часто вживаємо цього слова, а тому воно вже втратило свою силу. А це... це... надзвичайне! Воно аж пригнічує своєю грандіозністю.

Тай зібрала пучками вологу з кутиків очей і розгублено усмінулась.

Андрій обернувся до старого візника — татарина:

— А де ж ваші абреки, діду, що ви нас ними лякали? Ось уже ми і в міжгір'я в'їхали, а нікого не зустріли.

— Слава Аллаху, що не зустріли, — сказав дід, з трудом вимовляючи чужі слова. — А ось тиждень тому розіп'яли тут одного комуніста на дереві, а другому живіт розпанахали кинджалами... А ти не комуніст? — і старий глянув на Андрія з-під кошлатих, сивих брів гострим, молодим поглядом.

— Ні, діду, — стримано відповів Андрій.

— То ж то! — заспокоєно промимрив старий, смикаючи віжки.

— Не любить він комуністів, — шепнула Андрієві Тай.

— Що й казати, шкода народу. Забрали все, повиганяли з хат, а тепер: абрек. Абреки — розбійники, а це — чесні люди, вони нікого не чіпають, тільки комуністів б'ють. — Дід посмоктав згаслу люльку і замовк.

— А багато їх? — спитав Андрій.

— А хто їх знає, я не рахував, — старий, видно, хотів скінчити розмову.

— Де ж вони ховаються? — не вгавала Тай.
— У горах?

— Ні, в горах абреків нема, вони на плоско-
сті *), в кукурудзі.

І тут пригадалось Андрієві, що, коли вони
проїздили повз широкі лани кукурудзи, яка вигна-
лася понад людський ріст, старий час від часу
якось особливо посвистував.

"Е-е, та він знає більше, як удає!" — поду-
мав Андрій.

Але довідатися більше не пощастило, бо ста-
рий замовк безнадійно.

— Ну, а сонечко вже підбилося ген-ген висо-
ченько. Вже і з'їлося б щось і випилося! — весело
сказав Андрій. — Що там наша господиня думає з
цього приводу?

— Кому що, а курці просо, — усміхнулась
Тай. — І не сором тобі — така краса навколо, а ти
— їсти!

Проте, вона жваво заходилась порядкувати,
витягши кошика з їжею і розклавши рушника на
линійці. Сулію кахетинського вина Андрій обереж-
но витяг з соломи.

— Може зупините, діду, поснідаємо?

— Е, ні, спинятись не можна, бо путь ще дов-
га, не доїдемо до ночі. Снідайте так...

— Ну, а ви?

— Та й я так, що дасте, то й з'їм.

Гніда дідова конячина йшла повільно, пома-
хуючи хвостом, лінійку часом струшувало, коли

*) Плоскість: так називають в Північній Осетії рівнину
перед горами.

колесо наїздило на камінь, і тоді молоді зуби цокались об вінця склянок, а темночервона рідина текла по пальцях.

— За твоє здоров'я, Андрійку!

— За твоє, кохана!

Знехтувавши закон Аллаха, старий татарин теж дозволив собі вихилити склянку кахетинського і помітно повеселішав.

— Чи часто вам доводиться їздити цією дорогою, діду? — запитав Андрій, з хрускотом надкусуючи свіжого огірка.

— Та не дуже. Більше Воєнно - Грузинською*). Там великий рух, а тут глухо, бояться люди.

— А мені й подобається, що глухо, — зауважила Тай. — Не люблю я Воєнно - Грузинської. На кожному кроці "Пронеси, Господи" **). І народу-народу! Як у Харкові на Сумській. Он тій горі, що ми проїхали, далеко більше пасує назва "Пронеси, Господи", — і Тай показала рукою на ніби зрізану вгорі скелю, що височіла над прірвою по той бік сердитої річки.

— З цієї скелі кинулася дівчина, — сказав татарин.

— Коли, діду? Як?! — очі Тай засвітилися цікавістю.

— Та вже давненько, я ще хлопцем був.

— Розкажіть, діду! — попросила Тай.

*) Воєнно-Грузинська дорога сполучає місто Владикавказ із Тбілісі.

**) "Пронеси, Господи" — назва скелі, яка звисає над дорогою. Таких скель є декілька на Воєнно-Грузинській дорозі.

— Тоді тут під горою авул*) був. Он і тепер ще видно зруйновані саклі, — і дід показав пужалном на купи сірого каміння, що лежали на схилі гори. — І тут в авулі жила красуня-дівчина із старою матір'ю. Вередлива була. Жадному хлопцеві не пощастило скорити її серця. З усіх вона сміялася, з усіх кпила. І одного разу, коли вона вже надто дошкулила котромусь із них, змовилися хлопці, завели її силоміць у гори і знечестили. Не витримала дівчина ганьби і кинулася зі скелі на гостре каміння...

— А мати? — спитала Тай.

— А стара втратила розум. І все бігала на ту скелю, сива така, розпатлана, і все кричала на когось і кулаками сварилась. Аж поки не вмерла на порозі своєї саклі.

Оповідання справило сильне враження, і довго ще Андрій і Тай повертали голови назад на плаский, немов тарілка, вершок скелі.

РАДІСНА ЗУСТРІЧ

— Ей, чи є там хто живий! — гукнув татарин, грюкаючи ногою в тяжкі дерев'яні ворота, що з'єднували дві саклі — малу одноповерхову з другою, більшою, на два поверхи, з дерев'яною веррандою нагорі.

*) Село на Кавказі.

Відповіді не було, тільки глухо десь загавкав пес.

Казкою здавалася дійсність. Угорі над авулом, наче великодні парчеві ризи, сяяв під місяцем велетенський льодовик, і на його тлі чорніли виразними силуетами високі чотирикутні вежі.

Це був авул Лац, мета, якої, нарешті, досягли подорожні.

"Але який же це авул? — думала Тай. — Це ж купа каміння. А де люди?"

Людей і справді не було.

— Казав, що треба телеграфувати Борисові, а ти все "сюрприз, сюрприз". Ось і маєш "сюрприз". Він, може, поїхав до міста і ми розминулись в дорозі, — дорікав дружині Андрій.

— Все одно телеграма не прибула б раніше від нас, — заспокійливо відповіла Тай і присіла біля воріт. Від надміру вражень у неї злегка крутилась голова.

Після кількакратного грюкання в ворота, на другому поверсі саклі блимнув вогник, і вони почули, як хтось спускається по сходах.

— Відчиняй! — гукнув татарин. — Гостей привіз!

Зарипіли ворота, і в просторі, затіненому саклею, позначилась постать присадкуватого чоловіка у черкесці і великій баранячій папасі.

— Хто такий? — спитав він по-російськи з сильним кавказьким акцентом.

— Вдома доктор? — підступив Андрій.

— А ти хто будеш?

— Я — брат доктора, приїхав здалека, а це моя жінка, — і Андрій поклав руку на плече Тай.

Присадкуватий чоловік раптом заметушився і кинувся відчиняти ворота.

— Брат доктора, брат Бориса! — приговорював він, кидаючись від воріт до прибулих і назад. — Я теж брат доктора, кунак... А его жена твоя? Красивий жена, молодий жена...

— Де ж доктор? — нетерпляче перебив його безладну, калікувату мову Андрій.

— Доктор скоро приїде, доктор поїхав до недужої в Хідікус...

— Ти слухай, ти пошли хлопця по доктора, — порадив татарин, в'їжджаючи лійкою на маленьке подвір'я, оточене з трьох боків саклями. — Скажи: гості приїхали.

— Пошлю, пошлю, аякже! — і присадкуватий чоловік у папасі нараз зник десь між камінням, наче крізь землю провалився.

Але в цей момент залопотіли десь здалеку кінські копита, і за хвилину в зеленому сяйві місячної ночі виросла сильвета вершника в бурці і кубанці, з рушницею за плечем. Обабіч нього, дзявкаючи, неслися два мисливські пси.

Андрій і Тай з цікавістю приглядались до мальовничої постаті.

— Та це ж Борис! Борисе, братухо! — закричав Андрій і кинувся назустріч вершникові.

Коли Тай підбігла, Борис, нахилившись з сідла, вже цілувався з Андрієм.

— А це твоя дружина, Андрійку? — весело вигукнув Борис. — Здорово, сестричко, милости просимо!

І, підхопивши Тай угору, дзвінко поцілував

її в уста. Потім обережно поставив на землю і легко зіскочив з коня.

— Якби ви знали, яку радість привезли з собою, який я щасливий бачити вас у себе! Аджеж я тут один-однісінький, буквально ні з ким слова мовити. На скільки ви приїхали? На місяць, на цілий місяць? Це знаменито!

Він узяв трохи зніжкову Тай під руку і, тримаючи за повід коня другою рукою, рушив, в супроводі Андрія і двох псів, до своєї оселі.

БРАТИ

Тільки тепер, коли жовтогаряче світло лампи залляло невеличку саклю, Тай змогла як слід розглянути свого нового родича, про якого так багато чула цікавих історій від свекрухи і зовиці.

Ось вони стоять один проти одного, два брати Горленки і, наче забувши про все на світі, то сміються, ляскаючи один одного по плечах, то дивляться один одному в вічі, вигукуючи: "Ах, ти ж! Ух, ти ж!"

"Зовсім не подібний до Андрія, — думала Тай, порівнюючи мужа з братом. — Андрій — ясний, м'який і лагідний, цей чорний, і очі в нього як у татарина. Але усмішка та сама, горленківська, така, як у батька, у Олі, в Андрія. Чудова усмішка! Як вона прикрашає обличчя! І навіть ця щербина, цей відсутній зуб не псує усмішки, а,

навпаки, робить її ще відвертішою. Який же він справді хороший, милий, рідний. . .“ — і, піддаючись чуттю широкій симпатії, вона підійшла до братів і поклала руку на плече Бориса.

Той враз обернувся і, взявши Тай за плечі, оглянувшись з голови до ніг веселими, насмішкувато-примруженими очима.

— Ану, покажись, покажись, сестричко, яка ти є?

Тай жартівливо обкрутилась на одній нозі і, виструнчившись, скоромовкою відрепортувала:

— Наталя Горленко, ріст 165 сантиметрів, вага 52 кілограми, волосся каштанове, очі карі, особливих прикмет нема.

— Додай: волосся м'яке, кучеряве і буйне, очі — сама ніжність, сама ласка, уста. . . — втрутився Андрій.

— Е-е, свідченням чоловіка ваги не приділяється! — запротестувала Тай.

— Я бачу й сам, — надто серйозно сказав Борис, — що вона справді чудесна, недарма і мати, і сестра так її люблять.

— Дивись, не закохайся! — вставив Андрій, намагаючись сміхом приховати непевну нотку в голосі.

Борис обернувся до нього і з гіркою усмішкою відповів:

— Де вже мені, старому вовкові, приподобатись такій пишній пані. Он у неї і манікюр на нігтях, і черевики модельні, а я тут зовсім здичавів.

— Ну, не вигадуй, — засміялась Тай, — "здичавів"! — а від самого одекольоном за кілометр пахне!

Вона й не помітила, як сказала Борисові "ти", і вийшло це так просто і невимушено.

— Алез, сідайте, друзі, сідайте! Зараз будемо вечеряти, стомились, мабуть, з дороги! — схаменувся Борис і, відчинивши двері, гукнув ув осяяне місяцем подвір'я:

— Гей, Цако! — І додав щось по-осетинськи.

Почувши слово "арака", Андрій здогадався, що брат посилає по горілку, і рішуче запротестував:

— Не треба, не треба, у нас все є з собою. Що ж ти стоїш, Тай, неси мерщій кошика та шукай там, на лійнійці, у сніні має бути ще щось... Та ні, ти не донесеш, ходімо вдвох...

На превелике здивовання Тай, в сніні знайшлася ще одна сулія кахетинського, яка й була vro-чисто встановлена посеред столу.

— Знаєш, Борисе, він просто чарівник, цей Андрій! Коли він поклав туди сулію так, що я й не помітила? Аджеж ми разом збиралися і я, здається, все переглянула, — не могла заспокоїтись Тай.

Смажена курка, піріжки, червоні соковиті помідори утворили прекрасну вечерю, за яку й посідали всі дружньо, включаючи Цако і старого татарина.

По вечері, коли татарин і Цако пішли спати, Борис, наповнивши по вінця три склянки, запропонував:

— Випиймо ж тепер за тата, маму і Олю! А тоді ви розповісте мені про них. Давно вже я їх не бачив, стужився страшенно!

— Мама все та ж, наша мила, люба мама, —

сказав Андрій, ставлячи на стіл спорожнену склянку: — Вальси Шопена, затишок, створений зі старих фіранок, потертих килимів та крісенок, перманентний сум...

— І безмежна, саможертвна любов до егоїстичних, невдячних дітей, — додала з докором Тай. — І це слід було б поставити на перше місце, Андрію. Як вона любить вас, хлопці, а особливо, навіть якось хворобливо, тебе, Борисе! Олюня каже, що мама й посивіла після твого арешту. У неї розвинулась недуга серця за час твого перебування на Соловках. Бідна мамуня...

— Так, бідна мамуня! — повторив Борис. — Але я теж не винний. Навіть задля материнського спокою я не міг прийняти пропозиції слідчого.

— І ти волів тарахнути його стільцем по голові, — вставив Андрій, уминаючи курку.

— Та ні, не вийшло, схопили, — засміявся Борис, — дісталось тільки у груди. А шкода, було б одним гадом на світі менше...

— Не було б і тебе на світі, — завважив Андрій.

— Напевно! — ствердила Тай.

— Ну, годі про мене! Розповідайте про себе все, все! Що робиш ти, Андрію, що пишеш? Твій "Зелений став" одержав, прочитав, не відриваючись. Правдиво, сміливо! Але... ризикуєш, брате! Я не вірю, що цей розквіт української культури триватиме довго. Бережись, Андрію! Тепер це на щось потрібне Сталіну, а в слушний час він так скрутить Україну, як не снилось ні Петрові, ні Катерині. І тоді за все розплатитесь ви, українські патріоти, культуртрегери, цвіт нації...

— Можливо, — відповів Андрій, — але — вовків боятися, в ліс не ходити. Тож робимо, що можна, використовуємо нагоду, будимо "хиренну волю"!

— Твій вірш "Далекому в'язневі" я читав на вечері самодіяльності на Соловках, — з очима, заглибленими в минуле, сказав Борис. — Дуже всім сподобалось.

— Ха-ха-ха! — зареготався Андрій. — Ти знаєш, як я обдурих большевицьку "пильність" цим віршем? Приходжу в редакцію "Червоного Клича", сидить там за редактора художнього відділу Союра. Прочитав присвяту, питається: а хто цей "далекий в'язень"? Кажу, це комуніст, який гине в польській тюрмі. За тиждень, дивлюсь, висить на стіні свіже число, а в ньому і мій вірш. Я купив кілька примірників і один з них — моему "далекому в'язневі" на Соловки.

— Це зветься літературна контрабанда, — зауважила Тай з усмішкою. — А вірш гарний... Як це воно:

Шелестять сторінки моїх днів
І цвітуть — одцвітають хвилини;
Білим цвітом з вишневих садів
В синю безвість замріяно лунуть...
Я не знаю, коли і чиї
Білим цвітом насиплю долоні,
Облітають хвилини мої,
Умирають зажурені, сонні...
Про далекий шум городів
Щось шепочуть листи тополіні,
Місяць голову хмарою вкрив,
Вартовий — силуетом синім...

Усі трое помовчали. В саклі посвітлішало, і Борис дмухнув на лампу. Потім встав і розчинив двері на веранду. Разом із свіжим гірським вітром саклю заповнило ніжне, рожеве сяйво. Тай вибігла на веранду і зацікавилася в позі жриці вогню з піднесеними догори руками.

Просто над саклею, заллятий пурпуром невидимого сонця, горів і мінився рубіновими вогниками льодовець Ціті-Хох.

ГІРСЬКА ЕКЗОТИКА

Сонячне пасемко просмикнулося крізь не щільно закриті віконниці і, засвітивши бронзові іскри в темних кучерях Тай, розбилося на різнокольорові бризки в малому дзеркалі, що висіло навпроти вікна.

Відчувши під повіками цей яскравий блиск, Тай широко розплющила очі і з подивом розглянулася. На її плечі затишно примостилася золотава голова Андрія з розпатланим кучерявим чубом. Він солодко спав, злегка посопуючи носом, і його рожеве обличчя здавалось зовсім юним, майже дитячим.

"Алеж де це ми? — подумала Тай і відразу згадала. — Ага, у Бориса, в авулі, на Кавказі!"

Стало весело. З радістю подумала про те, що ще багато вільного часу попереду, багато цікавих вражень чекає в цій незнаній, екзотичній країні.

Ніжно пестячи рукою Андрієве волосся, Тай пригадувала всі подробиці вчорашнього дня, небезпечну подорож, старого візника-татарина і його оповідання, зустріч з Борисом...

Враз знадвору донісся гомін. Зарипіли ворота, і вже зовсім близько, під самим вікном, заговорило водночас кілька голосів незнайомою мовою.

Обережно звільнивши плече, Тай підбігла до вікна і подивилась крізь щілинку у віконниці.

Сонце щедро заливало маленьке, вимощене камінням подвір'я, де-не-де поросле кучерявим споришем. Посередині збився гурт людей у черкесках і баранячих папахах, дармащо пізній літній ранок був гарячий. Люди щось жваво обговорювали, енергійно жестикулюючи.

Не знати, чи тому, що надворі було повно сонця, чи тому, що навколишня обстановка була така незвичайна, Тай відчула приплив такої буйної радості, що підстрибнула і в якомусь фантастичному танку закрутилась по саклі, весело наспівуючи.

Захопившись, вона й не помітила, що Андрій дивився на неї, намагаючись стримати усмішку. Нарешті він не витримав і засміявся. Тай стрибнула на ліжку і усілась на ньому з ногами.

— Ну, чого смієшся? Хіба я погано танцюю?

— Точнісінько, як коза! — запевнив поважно Андрій.

В цю хвилину за дверима саклі щось зашаруділо, зашепотіло і в кімнату, без стуку, ввійшло з півтузена дівчат, сповнивши її відразу галасом.

Вони, ні трішки не соромлячись присутності незнайомого чоловіка, з цікавістю почали обмацу-

вати одержу, що висіла на стінах, а потім руки й плечі Тай. При цьому щось лопотіли по-своєму і цмокали язиками.

Тай розгубилась. Андрій хапливо натяг на себе простирало, але гості й не думали залишати кімнати.

Тай, сидячи на краєчку ліжка, як гостинна господиня, чемно посміхалась до несподіваних гостей.

У двері застукали, і Борис в білому лікарському халаті став на порозі. За ним всунув розумну вухату голову його біло-чорний сетер.

— Прокинулись? Як спалося? А мої пацієнтки вже атакували вас? Як вам подобаються ці дикунки: чоловіків-чужинців абсолютно не соромляться, але досить зайти в хату осетинів, хоча б хлопчикові-пастушкові, схоплюються і стають під стіну, спустивши очі додолу.

Борис сказав дівчатам кілька слів по-осетинськи, і вони табунцем вибігли з саклі.

— Що ти їм сказав? — поцікавився Андрій.

— Сказав, що ти приїхав вибирати собі наречену, і що дуже добре, що вони прийшли показатись. Як бачиш, це викликало зворотню дію.

Борис весело мружив очі.

— Вони в тебе лікуються? — спитала Тай.

— Атож, це мої пацієнтки. Ну, друзі, вставайте, а я мушу ще попрацювати. Сестронько, почаствуєш нас чаєм? Примус і чайник знайдеш у передпокої, а я за годинку буду з вами, — і Борис вийшов слідом за дівчатами.

За чаєм Борис багато й охоче розповідав про свою медичну роботу, про свої експерименти в лікуванні малярії, на яку масово хворіють осетини.

Тай цікавилась усім цим, як колишня студентка медицини. Її звільнили з першого курсу, як "соціально-чужий елемент" ..

— Як це сталося, Тай, розкажи, — попросив Борис, — бо від Андрія я ніколи доладу не міг дізнатися. Його листи дуже цікаві й гарні, але далекі від земних інтересів, а мама сама добре не знає.

— Звичайна історія. Тато мій, на свою біду, був колись у Петлюри, і мені цього не можуть пробачити, хоч він загинув, коли я мала лише вісім років, — пальці Тай нервово згортали на скатертині хлібні крихти.

— Ти знаєш, вона в мене походить з роду останнього кошового Січі Запорізької Кальнишевського, — похвалився з усмішкою Андрій.

— Достойний нащадок свого великого пращура! — з жартівливим патосом озвався Борис.

— Іронізуєш? — Тай запитливо підвела на нього очі.

— Ні трохи, цілком вірю, що це справді так.

— Я, бачиш, переїхала до Харкова з провінції, сподіваючись загубитись у великому місті. Склала іспит в медичному інституті, закінчила перший семестр, але випадково зустріла свою землячку, з якою училась на робфаку. *) Вона ненавиділа мене й кузинку за те, що ми стояли осторонь їхньої комсомольської компанії, не були з усіма на "ти", не дозволяли хлопцям ляскати себе по спинах. За це нас і прозвали "аристократками", дармащо ми приходили на лекції босі, бо не мали

*) Робфак — робітничий факультет, що підготовляв молодь до високої школи.

в що взутися, літом, звичайно. В результаті — донос: "дочка петлюрівського бандита". Викликає декан, каже: "Знаєш, Кальнишевська, забирай свої документи, щоб не було гірше. Я це тобі по-приятельськи раджу". Ну, що ж, довелося забрати, — закінчила Тай, і в голосі її проступила гірко пережита образа.

— Не журись, сестро, ось я вже сьомий рік закінчую інститут і ніяк не закінчу. Вступай на заочний, не кидай, добивайся свого!

АВУЛ ЛАЦ

Весела трійця бродила по горах і, особливо перший час, була нерозлучна. Огляд почали з авула Лац, в якому жив Борис. Високі стародавні вежі, які привернули були увагу Тай ще в ніч їхнього приїзду, були, як пояснив Борис, історичними залишками місцевої жорстокої традиції: вони служили захистом для убивць, яких мусіла спіткати кривава помста свояків убитого. "Кровники" були цілком ізольовані від зовнішнього світу, і дістатися до вежі можна було лише приставивши драбину до вузького вікна-стрільниці, пробитого у товстелезній кам'яній стіні на висоті другого поверху.

— Але ще кілька років тому, — розповідав Борис, — в одній із цих веж ховався осетин, що забив свого приятеля з он того авула на горі. Ми обов'язково там побуваємо, там живе моя молочна сестра Дзигі. Захист грубесних мурів здавався тому осетинові ненадійним, — продовжував Борис, поляскуючи долонею по сірому камені вежі,

— і він, після довгих мандрівок, опинився аж в Іркутську, на Сибіру, де й зарізав його на вулиці один з родичів забитого.

— Таки не втік, — пробурчав Андрій.

— І це правда? — недовіжливо запитала Тай.

— Лягавим буду, век свободушки не відать! — скоромовкою відповів Борис і, помітивши здивований погляд Тай, зареготався.

— Я й забув, що ти не знаєш! Он Андрій — той знає, — кивнув він головою на брата. — Це так присягаються далекі соловецькі мешканці з кримінальною минувиною. Це — свята присяга, якщо в цієї публіки взагалі може бути щонебудь святе. Порушити її не наважиться найбільший злодюга. Як сказав "век свободушки не відать" — значить не бреше!

— А що таке лягавий?

— Це значить: донощик, провокатор, сексот, словом те, що навіть злодії зневажають, ставлячи себе незмірно вище від цих падлюк... Ти мені пробач, сестричко, мій лексикон мусить страшенно різати тобі вухо, — раптом зніжковів Борис.

— Мені б хотілося, щоб ти був при мені самим собою. Помиляєшся, якщо вважаєш мене за панночку цірліх-манірліх, як казала моя мамуся. Я цілком своя, "своя в доску", — і Тай засміялась, радіючи з того, що в її лексиконі знайшовся "блатняцький" вираз. — Але ти згадав про молочну сестру. Що це значить — молочна сестра, і що це за персона Дзигі?

— Ага! Бачите, ця Дзигі поранила собі серпом палець. Почалось зараження крові. Лікарі у Владикавказі хотіли були відрізати їй руку, але

мені пощастило розжитися там же на червоний стрептоміцин, і рука разом із пальцем, хоч і покривленим, залишилась при ній. Мені ніяк не щастить переконати її, що не було в тому ніякого чуда, і жінка молиться на мене, як на Миколу Чудотворця. А оце недавно примусила, за осетинським звичаєм випити з нею із однієї миски овечого молока і стати в такий спосіб її молочним братом. Так я придбав у її особі турботливу сестру.

— Що ж вона, жінка, дівчина? — запитав Андрій.

— Вдова.

— Молода, гарна?

— Відносно молода і досить гарна, по-своєму, як на осетинський смак. Не думай, Андрійку, того, що думаєш. Невже ти мене за бабія вважаєш? — удавано обурився Борис.

— Ха-ха-ха! На злодії шапка горить! Чуєш, Тай, я нічого не сказав, а він уже виправдується. Ось і попався! — і Андрій лягнув брата по широкій спині. — До речі, як у тебе з Мариною?

— Сідайте, хлопці, на травичку, вона така м'якенька, — сказала Тай і сама вигідно вмостилася на зеленому, пухнатому килимі в тіні вежі.

— З Мариною? — обличчя Бориса потемніло. — Так, я сам хотів поговорити з вами на цю дразливу тему. Отже, з Мариною я покінчив, написав їй листа, і думаю, що після цього вона дасть мені волю.

— Що ж ти написав? — усміхнувся іронічно Андрій.

— Написав, що далека відстань убила почут-

тя, воно не витримало іспиту розлукою і згасло, отже було слабе, і жаліти нема за чим...

— Алез це жорстоко! — вирвалось у Тай. — Вона там, у неволі, в тих жахливих умовах, а тут ще твій лист... Вона ж тебе любить!

— Що зробиш, не вмію брехати та й не хочу! Навіщо? Певний, що з нею нічого не сталося злого, а я у неї не перший і не останній. Утішилася на третій день по моему від'їзді зі злодієм Васьком Битим. Про це мені написав приятель. Ха, любов! Ти слабо уявляєш цей милий курорт, що зветься Соловецькими островами, якщо думаєш, що там може існувати щось подібне. Там, у тому пеклі, нема людей, а є кати і жертви, і в'яже їх одно почуття — взаємної ненависти. І ось на тому чорному тлі найменший прояв якогось іншого людського почуття може й справді здатися любов'ю. Так здавалося і нам з Мариною. Але тепер, проживши два роки насамоті, я зрозумів, що ми обоє помилялись: вона — прийнявши за кохання жаль до тяжкохворого, я — сплутавши з коханням почуття вдячності за простягнену руку допомоги. Я і тепер вдячний їй, але любити?.. Ні, я давно не люблю її, чи пак не любив ніколи...

Запала мовчанка. Борисове обличчя освітилося ніжним усміхом і стало надиво подібним до Андрієвого.

— Знаєте, я думаю женитись...

— З ким? — схопився Андрій.

— З тутешньою дівчиною, з осетинкою...

— Ну, ти ж і романтик! — весело вигукнув Андрій і штурхнув брата в груди.

— Яка ж вона? Як звуть? Молода? --- засипала питаннями Тай.

— Чи молода? Аж надто: їй допіру минуло п'ятнадцять.

— Ти жартуєш? --- обурився Андрій, зрозумівши, що брат не жартує. — Женитися з дитиною, з чужинкою, яка ні слова не говорить твоєю рідною мовою і не розуміє її? Чи ти навіки збираєшся залишитись тут, в горах? А Україна? Аджеж ми ждемо тебе, ти нам потрібний!... Він гостро підкреслив слово "нам".

— Я зовсім не збираюсь лишатися тут і, як тільки буде можливо, вернуся додому, але не сам, а з молодою дружиною-українкою. Так, моя Заліко ще дитина і осетинка, але тим краще, бо з дитини, як з воску, можна виліпити все, що захочеш. А зі східної жінки це зробити ще простіше, бо вона почувається рабинею свого чоловіка і стане тим, що я з неї зроблю, а я зроблю з неї українську патріотку. І якщо мені доведеться витратити на це 5-10 років, то й це не біда.

В словах Бориса було стільки рішучости, що, глянувши на нього, Тай подумала: "Такий зробить все, що захоче..."

— І хоч я й тут потрібний не менше, а може й більше, ніж там, — продовжував Борис, — я вернуся в свій край, і ми з Заліко будемо вдвох працювати для мого народу. З Мариною це було б неможливо, вона полька і абсолютно чужа нашим прагненням. Навіть не знаю, чи не була б вона ворожа нам. Вона стоїть поза всякою нацією, як більшість криміналістів. Вона — контрабандистка, а

цим людям байдуже, чиїм товаром торгувати, аби вигідніше.

Борис помовчав.

— А потім... і мені нарешті захотілося того, що зветься домашнім вогнищем. Може запізно, може ви будете сміятись з мене, але нарешті і я, старий, беззубий вовк, захотів мати коло себе молододу істоту, а не заяложену життям і уркаганам, зіпсовану морально жінку з кримінальним минулим. Ви скажете, що я сам зіпсований, але це не моя провина: в 23 роки я був чистим і моральним; мене схопили і вкинули в тюрму, яка "не карає, а виховує", і там "виховали" з мене те, чим я є тепер. Але душі моєї не вбили, ні! Вона жива і прагне не до темряви, а до світла. — Борис замовк, наче прислухаючись до чогось всередині себе, і закінчив упевнено: — Отже, вона очиститься!

Андрієві блакитні очі світилися такою ласкою, що Борисові відразу полегшало на серці.

— Ти дивак, Борисе! Хто ж докоряє тобі й за що? І що ти наговорюєш на себе, який ти старий і зіпсований? І хто збирається з тебе сміятися, і що неморального в твоєму минулому? Справді, дивак! Я зовсім не про те думав, просто я боюся втратити тебе, списати з українського рахунку на рахунок осетинський. Але я не врахував, що мій брат — це камінь, скеля, це стріла, яка летить в ціль і яку годі спинити... Ти — наш Борис! — і з цими словами Андрій стиснув брата в обіймах.

— Ну, ось, мамин пестунчик знову почав пеститись! — ніби обурилась Тай, а обидва брати тим часом уже борюкались на траві, мнучи один одного, як молоді, пустотливі ведмеді.

СОНЦЕПОКЛОННИЦЯ

Тай ішла на схід сонця. Воно вставало з-за гір гаряче й чисте, як перше кохання. Ноги Тай, у легких білих сандалах, ступали хутко й певно по кам'янистій дорозі.

Коли вогняне чудо, визволившись з чорних гірських лабет, кинуло в долину снопи своїх променів, дружний хор маленьких мешканців придорожніх кущів гримнув йому осанну. Свист, щебетання, цвірінькання змусили Тай спинитися. Вона простягнула вперед руки і тихо засміялась. В цьому вона відчула себе одною з тих малих, щасливих істот, що так завзято славили сонце.

"Якби я народилася в давні віки десь на Сході, я б напевно була сонцепоклонницею", — подумала Тай, закинула руки за голову і мовчки задивилась на блискучі сніги, що рожевіли на вершку Ціті-Хох.

У цей час в кущах щось затріщало, і обидва Борисові пси, рудий "ірляндець" Ларс і білий з чорними плямами Лорд, вискочили з гущавини і з гавкотом почали стрибати навколо, намагаючись кинути лапи на плечі жінці. Злякана несподіванкою, Тай одразу ж заспокоїлась, пізнавши своїх чотириногих друзів, і лише вимахувала руками, щоб врятувати свою сукню від заболочених собачих лап. Нарешті пси вгамувались і, тяжко дихаючи, висолопили довгі язики. Тай знала, що недалеко мусить бути їхній господар.

І справді, Борис повільно їхав назустріч, злегка похитуючись у сідлі в такт кінській ході.

Не доїжджаючи кількох кроків, він зупинив

свою кабардинку Інґрід і з замилюванням подивився на осяяну сонцем групу.

— Ти напрочуд подібна до полкуючої Діяни, Наталочко! — гукнув він здала. — Не вистачає лише сагайдака зі стрілами.

— Ми з тобою разом мандруємо думками в давніх віках, — підходячи, відповіла Тай. — Хвилину тому я уявляла себе сонцепоклонницею, а ти кажеш — Діяна. Не знаю, що вибрати.

Борис скочив з коня.

— А де Андрій?

— Спить, бо всю ніч писав.

— О?!

— Так, так, народжується нова повість, і ти будеш її хрищеним батьком! — урочисто-весело промовила Тай.

Вони йшли, розмовляючи, по дорозі, в прохолоді гірського літнього ранку.

— Він талановитий, наш Андрій, він дуже талановитий, — продовжувала Тай, — я так люблю його твори...

— Я так люблю Андрія... — в тон їй додав Борис.

— Атож! — щиро погодилась Тай. — Але, незалежно від того, я вважаю його талановитим. А ти?

— Безумовно! — погодився Борис, позираючи збоку на нижній обрис її щоки, вкритої золотистим пушком.

Плетеним шкіряним нагаєм він на ходу збирав порох з високих чобіт.

Він виглядав стомленим, його широкі плечі зсугулилися.

— Ти чого такий? — спитала Тай, допитливо вглядаючись в його посіріле обличчя. — Куди їздив? До хворого?

— Авжеж! — усміхнувся Борис трохи дивно.

— Далеко?

— Звідси не видно.

— Коли ж ти виїхав?

— Опівночі...

— Як же ж я не чула? Інґрід завжди форкає, коли ти її сідлаєш, — і Тай погладила оксамитну шию кабардинки.

— Що, нагальний виклик, цікавий випадок? — звернулась вона знову до Бориса.

— Дуже нагальний, — в тому ж тоні відповів Борис і різко змінив тему розмови: — Ну й далеко ж ти забрела, сонцепоклоннице, сідай, поїдемо. Ти колинебудь їздила верхи?

— Аякже! І то переважно на диких мустангах, в преріях, у товаристві вершника без голови, — жартівливо відповіла Тай. — Мені було тоді дванадцять років, і я страшенно захоплювалась Майн Рідом. Пізніше воліла трамвай.

— Ну, моя Інґрід мало чим відрізняється...

— Від трамвая?

— Ні, від мустанга, така ж дикунка. Сідай! — Борис допоміг Тай спіймати розгойдане стремено.

Скочивши в сідло позаду Тай, він торкнув за каблуками боки Інґрід. Кобилиця мотнула головою, заіржала і з місця рвонулася вперед.

Засвистів вітер в ушах.

— Не боїшся? — гукнув Борис, але відповіді не почув.

Повітря било в обличчя, уста лоскотало роз-

маяне волосся Тай, і було стільки гострої насолоди в тому шаленому гоні, що Борис звівся на стременах і дико, по-осетинськи гикнув.

Тепер дорога йшла стрімко вниз, і швидкість була така, що, якби спіткнулась Інґрід, то обоє вершники порозбивали б собі голови об каміння.

Але, на щастя, цього не сталося, і, рвучко напнувши повід, Борис стримав кабардинку коло самих воріт лікарні.

— Злякалась? — запитав, вдивляючись у розчервоніле обличчя Тай.

— Тро-ошки! — комічно зморщила носа молодода жінка. — Алеж як гарно, як чудово! Андрію! — гукнула вона, і, коли на порозі з'явився Андрій, із запалом почала розповідати про шалену гонитву.

— Ти мені ще уб'єш її, — з докором звернувся Андрій до брата.

— Нічого, жива буде твоя сонцепоклонниця, — усміхнувся Борис і побіг по сходах до себе нагору. — Наталочко, нагрій чаю, будь ласка! — гукнув з веранди.

ЦІТІ - ХОХ

Над горами стояло густе, білясте мариво від танучих снігів. Воно злегка тремтіло, і здавалось, що то верхів'я гір пливуть і розчиняються в повітрі.

І так же хотілося Тай якнайскорше опинитись

там, на отій горі, ступити на блискучий сніг, глянути з височини, як з казкового килима-літавця, вниз, що вона з ще більшим газардом взялася драпатися по скелях, далеко залишивши за собою чоловіків. А вони йшли, не поспішаючи, покурюючи й ведучи розмову, сповнену світлих спогадів.

— А пам'ятаєш... — починав Борис.

— Ні, чи пригадуєш ти... — перебивав Андрій.

Лорд і Ларс, наче двоє зв'язкових, гасали то вгору до Тай, то вниз до господаря і, покрутившись довкола нього, знову мчалися вгору. За ними обсипалось дрібне каміння, і тоді пси нашорошували вуха й нишпорили поміж скелястими брилами, щось розшукуючи.

— Хоч як це дивно, — говорив Андрій, — але батько мало змінився. Все такий же бадьорий, не зважаючи на безперервні удари долі. Коли у нас забирали маленький зелений будинок, в якому ми з тобою, брате, росли, він був найспокійніший за нас усіх. Я вже не кажу про маму, але навіть наша відважна Олюня плакала. А батько тільки посміхався, як уміє він посміхатися самими очима: "Ну, що ж, пожили у власному, поживемо тепер у советському. На все свій час". І мешкає тепер у малій, темній комірчині, має там ліжко, стіл, стілець і полицю з улюбленими книжками. В другій — рояль. Там мама і Олюня. У нас з Тай теж своя кімнатка. А Холодна Гора — справді романтичне передмістя, і тінь Квітки-Основ'яненка у довгому чорному плащі ще можна бачити там не раз у зелених провулках.

— Пропонують переходити до будинку "Сло-

ва“, — продовжував Андрій, — але я, признатися, не люблю тих великих житлокоопів*), де кожний знає, що сьогодні у сусіда на обід. Та й з батьками розлучатись неохота. Мама полюбила Тай, як рідну дочку, Тай співає, мама грає, і це ще більше єднає їх. Ти б послухав, які вони концерти влаштовують!

— Так, Наталочка прекрасно співає. І голос у неї такий же ніжний, як вона сама, — задумливо зауважив Борис. — Нащо їй медицина, коли у неї в горлі цілий скарб? Їй на сцену дорога стелиться.

— Бачиш, братухо, скажу тобі щиро, боюсь я втратити її, надто вона дорога мені. А сцена є сцена. Тай молодда, успіх закрутить їй голову, знайдуться прокладники, і хто-зна, чи не відіб'ють у мене мое щастя, — зніяковіло промовив Андрій.

— Так само, як ти відбив її у нареченого, — пробурчав Борис.

— Е, ні, вона сама його покинула! Переконалася, що за мальованою зовнішністю криється пороженча. Хлопець, як картина, він був у моїй групі. Ти ж знаєш, що і я, і батько українізуємо Україну, як кажуть в Одесі: вчимо української мови "русских людей", ну і наших малоросів навертаємо на батьківську віру.

— Хіба тобі не досить літературної праці?

— Мало! — рішуче відповів Андрій і провадив далі: — Тай і її наречений працювали в одній установі: він — інженером, а вона машиністкою. Мене послали туди викладати українську мову. Уяви собі: старі, ще з царських часів директори,

*) Житлокооп — житлова кооператива.

бухгалтери-москалі з роду і з переконання, плиткі, напудровані панночки: "Ах, разве не всьо равно, как гаварить, по-русскі ілі по-українскі". І ось серед цієї збиранини великі, уважно-ласкаві очі Тай. І вся вона така відмінна, як діамант серед блискучих фальшивих камінчиків. — Хто така? — питаю. — Наталя Кальнишевська. — Чи не з роду запорізького кошового? — Атож! — і всміхається лукаво. — Хіба не знаєте рідної мови? — Знаю, але потребую довідки.

— Була першою в групі, говорила по-українськи добре, хоч і з великою домішкою русизмів. Відчуваю, що закохуюсь. Вночі сниться. Але біля неї завжди, як Цербер, молодий інженер. Говорить їй "ти". Ну, думаю, заміжня, треба покинути надії. Але було вже запізно. "Удар блискавки", як кажуть французи. А тут, бачу, щось між ними негаразд, почали сідати нарізно і додому вже не йдуть разом. Вичікую — може подружня сварка. Спитав в одного з учнів, наче між іншим, чи Кальнишевська заміжня? Каже: ні, дівчина. Ну, скомандував я собі в атаку! І за три місяці фортеця піддалася на ласку переможця! Здається, піврічного знайомства замало, щоб одружитись, і батько казав: "Почекай ще, пізнай краще". Та коли я привів до них Тай, і він, і мама в один голос: "Женись, бо ліпшої не знайдеш!" А Олюня: "В цілому світі не знайдеш! Ти, Андрійку, жар-птицю вполював!"

Ось і поженились! Забрав я свою сирітку — вона у мене кругла сирота — з маленької хатки на Рашкиній дачі, де вона винаймала куток у старої, глухої баби. Це над самою річкою. Часто, коли, бувало, насидимося на березі аж до світанку,

вона перевозила мене човном на Журавлівку, звідки я вже брався угору додому...

Не всілі стримати молодого почуття, Андрій приклав рупором руки до уст і закричав туди, де на масивній кам'яній брилі видніла струнка постань: "Тай-Тай-Тай, я тебе люблю!"

— Ай-ай-лю-ю! — залунало в горах.

Тай оглянулася і послала рукою цілунок.

— Ідіть швидше, лед-а-а-ачі! — гукнула.

— А-ачі! — передразнили гори.

Хлопці рушили на штурм...

— Я хочу пити! — заявила рішуче Тай, коли вони всі посідали на великому пласкому камені.

— Алеж ти маєш пляшку! — зауважив Борис.

— Алеж у пляшці арака *) ... — сумно відповіла Тай.

— Арака? — здивувався Борис

— Та це, бачиш, я про всяк випадок... — зняковів Андрій. — Думав воду по дорозі знайдемо, а арака — до сніданку.

— Ну, брате, з водою тут трудно. Бачиш, як нишпорять пси, вони теж хочуть пити. — Борис підкликав Лорда і, нахилившись, помацав його сухий ніс.

Їсти нікому не хотілось. Смажена курка й варені яйця застрягали в горлі. Тай рішуче відмовилась навіть пригубити чарку араки. Хлопці ковтнули потроху, і розпечене спрагою горло зажадало води з подвійною силою.

— Ось, бачиш, що ти наробив! — докоряла чоловікові Тай.

*) Так східні народи називають самогон.

— Алеж ми скоро доберемося до снігу, — потішав її Андрій. — Бачиш, уже недалеко. . .

Рушили. Але те, що здавалося таким близьким, відступало все далі й далі.

— Ось-ось за цією горою мусить бути снігова латка, — запевняв Андрій, ідучи попереду.

Але за "цією" горою виростала друга, ще вища, ще стрімкіша. . .

Сонце пекло, дихати ставало щораз тяжче.

Борис спинився. Надвереджене на заслання серце тяжко гупало. Легеням забракло повітря. Він ліг, щоб трохи перепочити.

Тай завзято бралася вгору за чоловіком, часом віддихуючи і присідаючи на землю.

Андрій здобув ще одну скелю і радісно гукнув: "Вода, вода!"

Зачувши це, Борис помалу звівся на ноги і нахильці, допомагаючи собі руками, добрався до нього.

Але виявилось, що тією "водою" Андрій лише хотів підбадьорити жінку і брата. Тай, безнадійно охнувши, сіла на ріденьку жовту траву. Андрій сів поруч і обійняв її, запевняючи:

— Алеж вона десь близько, ця латочка, бачиш, вже пси зачули і побігли.

Пещений "мамин синок" виявився найвитривалішим, хоч шкіра на його обличчі засмажилась на сонці і яскраво червоніла. Тай торкнулась долонею його щоки.

— Спікся ти, Андрійку! — і обернулась до Бориса. — Як чуєшся? Краще?

— Нічого. Це все минеться, — недбало відповів Борис. — Повзім далі!

Надвечір досягли тієї спасенної латочки. Певно, якась мандрівна хмаринка зачепилась за вершок гори і залишила в улоговині цей білий килимок.

Тай припала до снігу спраглими устами. Сміючись від захоплення, вона ковтала кусники злежало-го снігу, а поруч з насолодою лизали його Ларс і Лорд.

Коли Борис, нарешті, й собі досяг мети, Андрій уже розкопав з-під снігу джерельце і спрямував його тоненький струмінь в ямку. Борис зачерпнув обіруч джерельної води.

— Ох і солодка! - вирвалось у нього з полегшею.

З льодовика Ціті-Хох сподіваної панорами не побачили. Її ревню ховали гори: мандрівники опинилися наче в кратері вулкану, з одного схилу якого блискучою білою габою сповзав льодовик. І кожне голосно сказане слово відбивалося тут кілька разів, щораз стихуючись. Перегукувалися з гірським ехом, а потім посідали і "слухали тишу".

Десь вгорі щось ходило, велике, незграбне, мабуть, ведмідь, і дрібне каміння сипалося вниз.

— Дивіться! — гукнув Борис, указуючи рукою на скелю, що, наче осетинський кинджал, розтинала небо.

— Тур! — закричала Тай. — Андрію, бачиш?

Тур стояв нерухомо, так, як малюють його у шкільних підручниках географії: високо піднісши горду голову з парою розкішних рогів.

— Ах, який красунь! — захоплювалась Тай. — Андрію, заберімо його до Харкова!

Вона заплескала в долоні, і тур, ніби оживши, повів головою в її бік, а тоді враз стрибнув униз з п'ятиметрової висоти, перекинувся через роги і зник між скелями.

— А я, признатись, з більшою охотою забрав би з собою цього двоногого тура! — сказав Андрій, рукою обіймаючи брата за шию.

— Не тура, а гірського вовка, — поправила Тай, згадавши, що так називають осетини свого лікаря за його одчайдушну сміливість.

**
*

Вертатися додому було не легше, бо треба було весь час вважати на каміння, що зривалося і летіло вниз при найлегшому доторку. Раз-у-раз доводилось спинятись і висипати пісок з черевиків. До того ж стемніло, і трудно було орієнтуватися в незнайомій місцевості.

В глибокій темряві вони йшли, як сліпці, тримаючись одне за одного. Попереду — Борис, далі — Андрій, а ззаду, захопившись за Андрійв пояс, Тай.

За голими скелями почалися луки-"логонаки" з високою, на людський зріст, травою. Часом Борис тратив ґрунт з-під ніг і, обірвавшись, летів у темряву, тягнучи за собою і інших.

Спочатку все це бавило Тай, і вона сміялась, опинившись зненацька на дні якоїсь ями. Але враз споважніла, коли пси попідгортали хвости і почали тиснутися до ніг людей.

— Ти що ж це нас у вовчі ями тягнеш? —

з жартівливим обуренням зауважив Андрій братові.

— Так, вовків тут досить, — відповів Борис.

— Кого? — злякано спитала Тай.

— Та вовків же! — спокійно докинув Борис.

Вони сиділи в густій траві, ледве відрізняючи одне одного в темряві, і, коли тепла рука Бориса легко злягла на її плече, Тай здригнулась, але відразу ж відчула, як спокій і певність цієї міцної руки передалися їй.

За короткий час життя під одним дахом Тай прив'язалася до Бориса і зуміла належно оцінити цю мужню людину, в якій так дивно сполучались ніжність, відвага і залізна сила волі. Такі люди здатні на найбільший подвиг, такі не спиняються перед найстрашнішою небезпекою, не вагаються принести себе в жертву в ім'я ідеї. Але ця сама рука, що не затремтить, нищачи ворога, гладить її плече, обіцяючи захист, пестить маленьких осетинських дітей і приносить полегшу хворим. Такій людині можна довіритись, вона не зрадить. І Тай, приплющивши очі, притулилась до Борисового плеча, другою рукою охопивши шию Андрія.

Чоловіка Тай любила глибоко і радісно. Він був для неї всім: добрим, ласкавим другом, палким коханцем, вередливою дитиною, яка вимагала для себе любови, пестоців, уваги. Вона віддавала йому себе всю, з усіма своїми поривами і почуттями, пристосовуючись до його вдачі, його бажань і вимог.

Тай була така щаслива, що іноді її щастя здавалось їй нереальним, і тоді вона мусіла побачити

Андрія негайно, глянути в його очі, доторкнутись до нього, щоб переконатись, що щастя справді існує.

Вона носила це щастя в собі, як мати носить своє майбутнє дитя, повсякчас відчуваючи його радісну присутність.

**
*

З льодовика зірвався вітер, побіг міжгір'ям холодною хвилею, завив, загудів між скелями.

Блискали в темряві тут і там зелені вогниці.

— Вовки! — сказав Борис.

— Це їхні очі світяться? — шепнула з острахом Тай.

— А ти думала свят-іванівські світлячки? — пожартував Борис.

Пси наїжили шерсть.

— Борисе, а вони не кинуться? Ходімо краще від гріха! — сказав Андрій.

Борис лежав на траві.

— Ні, вони влітку боязкі. Не нападуть.

Андрій підвівся:

— Ходімо!

Густий, тягучий звук розлігся між горами.

— Вовчиця! — спокійно сказав Борис, також підводячись.

— Твоя родичка! — докинула Тай.

Коли мандрівники прибились, нарешті, додому, на сході, над Ціті-Хох, молочно білів ранній світанок.

ВЕЛИКИЙ КУВТ

— Сьогодні великий кувт, — сказав Борис, входячи в саклю, яка правила за спальню його гостям. — Напевно, прийдуть запрошувати, і незручно буде відмовитися. Ти вже відклади свою роботу, Андрію, підемо поглянути, як осетинський народ веселиться.

Андрій підвів голову над столом, закиданим списаними аркушами паперу.

— Авжеж підемо! — втрутилася в розмову Тай, зачісуючись перед дзеркалом. — Це буде цікаво. Я бачила вчора, як встановляли казани на триногах і кидали в них баранячі туші.

— Чудні ці осетини, вони варять баранину, але споживати юшку я їх ніяк не намовлю, виллюють собакам, — зауважив Борис.

Андрій дивився на брата, відкинувшись на спинку стільця:

— Де ти був сьогодні вночі?

— На плоскості, — по павзі, неохоче відповів Борис.

— Що ти там робив?

— Про це довго балакати, — завагався Борис, а потім додав рішуче: — Але як хочете, то розповім.

Він сів на край ще не застеленого ліжка. Обличчя його стало суворим.

Тай поклала гребінця і собі сіла на ліжку.

— Чотири роки на Соловках не минули для мене безслідно, — почав Борис, і його уста стиснулись. — Те, що я бачив там, примусило мене навіки зненавидіти тих, хто створив це пекло на

землі. Де б я не був, я буду використовувати найменшу нагоду, найменшу можливість відплатити тим нелюдам за страждання, що їх терпить мій народ. Тепер я допомагаю абрекам. Це ті осетинські патріоти, яких большевики називають бандитами. Вони мстяться на комуністах, ну, а я їм допомагаю. Знаю, що вам, чистим душам, навіть слухати про це страшно, а я свою душу занепастив ще там, на Соловках, коли власними руками задушив начальника "командировки".

Він замовк. Андрій дивився на нього з прихованим жахом.

— І ні трохи не жалію, — провадив далі Борис, — бо мстився за Василя Негоду. Той катюга звелів обілляти Василя водою і голого виставити на мороз. За п'ять хвилин мій друг обернувся на крижану статую...

Борис широкими кроками почав міряти саклю. Всі мовчали. Побачивши перед собою великі, скорботно-ласкаві очі Тай, Борис спитав:

— Засуджуєш мене, убивцю?

Охоплена поривом глибокої ніжності й подиву, Тай простягнула до нього руки і тремливим голосом сказала:

— Я розумію тебе, інакше ти не міг зробити, але напевно тяжко жити тобі з цим на душі?

Борис узяв її руки в свої, поцілував одну по одній і, тріпнувши головою, відповів уже звичайним своїм тоном:

— Ні, не тяжко, я жилавий — витримаю!

Андрій мовчав, схвильований оповіданням.

— Як же не довідалися, хто вбив? — повільно вимовляючи слова, запитав він.

— Та так і не довідались. Ніхто не міг уявити лікаря в ролі убивці. А хто й догадувався — мовчав, бо мене любили, а його ненавиділи. Крім того, у начальника з ним були якісь тертя, і в глибині душі начальник, мабуть, був радий, що його ворога усунули з дороги. Так і замазали справу.

Борисову мову перебили: відчинились двері і до саклі повагом вступили три старі осетини з довгими сивими бородами, у нових баранячих папах і в черкесках з яскраво начищеними гозирями*). Вони низько вклонились і, очевидно, найстарший з-поміж них заговорив ламаною російською мовою:

— Просимо товариша доктора на кувт, і брата його дуже просимо, і жінку його брата дуже просимо!

Кожний з них тримав у руці великий турячий ріг, наповнений густим доморобним пивом.

Борис, злегка вклонившись, прийняв пиво, випив його до дна і, вертаючи ріг, сказав кілька слів по-осетинськи. Тай і Андрій зробили те саме, але сказати могли лише одне вивчене ними осетинське слово: "бужник**").

Старики низько вклонились і вийшли, а Тай, нервово сміючись, сіла на ліжко.

— Ой, я зовсім п'яна, — таке міцне пиво!

— Ну, збирайтеся, мої любі, і підемо! Я лише на хвилинку зйду до себе нагору, — і Борис вийшов з кімнати.

*) Нашиті на грудях набійниці.

**) Дякую.

Тоді Тай підійшла до чоловіка, закинула руки йому на шию і голосом, повним сліз, сказала:
— Я не знаю, чому мені так жаль Бориса. Він такий великий і сильний, а мені так його жаль...
Андрій відповів задумано:
— Борис ніколи не був і не буде щасливим.

**
*

Однотонно скрипіла маленька кругла гармонь, повільно й одноманітно танцювали осетинські дівчата в своїх незугарних суконках з довгими рукавами й високими комірами. Білі шарфи, зав'язані, як у медичних сестер, залишали відкритими тільки обличчя. Вражала убогість одягу і млявість рухів.

Тай, яка сподівалась побачити жагучу "лезгінку" і кольоритний національний одяг, була розчарована. Борис підійшов до неї ззаду і взяв за лікоть:

— Подивись, Наталочко, ото моя Заліко.

Дівчина з першого ряду танцюючих, почувши своє ім'я, звела довгі вії і глянула на Тай цікавими, сірими очима.

— Алеж вона вже доросла! Невже їй лише п'ятнадцять років? — здивувалась Тай.

— Тут жінки рано визрівають, але, на жаль, рано і в'януть, — відказав Борис.

— Так, вона безперечно найкраща з усіх, але я воліла б для тебе європейську жінку. Чи ти дуже любиш її?

— Люблю? Ні, я думаю, що не дуже. Певна доза ніжності, як до дитини, її свіжість і незайманість плюс моя самотність — оце все, що мене

схиляє до одруження. Але її мати, напевно, захоче продати Заліко, а мені совість не дозволяє купувати її, як телицю. Чорт знає, чим усе це скінчиться, але буду сватати. Ви з Андрійком будете моїми сватами, добре?

Тай погодилася, і вони відійшли до старших осетинів, що, сидячи по-турецьки на землі, трапезували за розстеленими ряднами.

Сиділи самі чоловіки. За їхнім спинами стояли жінки, подаючи їм страви. Навколо гасали з криком підлітки, як горобці, кидаючись на шматки баранини, чурека або курки, що їх час від часу кидали їм старші. Тай, Андрій і Борис зайняли призначені їм почесні місця біля найповажніших осетинів. Тай була єдина жінка, якій, як братовій доктора, дозволено було тут сидіти. Її оголені руки і шия викликали подив, і її поважні сусіди з дитячою цікавістю розглядали її, ніби ненароком доторкуючись до її легкої помаранчевого кольору сукні. Це бавило Тай.

— Скажіть, будь ласка, — звернулась вона до свого сусіда, поставного, чорнявого вчителя Аліхана з сусіднього аула, — чому це у вас жінка в такій неповазі? Чому, коли ви їсте, вона мусить стояти позаду? Пора вже зректися цієї стародавньої традиції!

Красунь Аліхан підкрутив вуса. Він закінчив реальну школу у Владикавказі і говорив по-російськи вільно, з легким акцентом:

— Це — адат*), товаришко. Але цей адат також велить мені, коли зустрічаю я на дорозі жін-

*) Адат — звичаєвий закон.

ку, встати з коня і, з пошани до неї, провести його за повід. Хто б ця жінка не була, товаришко!

У цей час два осетини, Вано і Васо, обидва колишні старшини "дикої дивізії", посідали один проти одного і заходились імпровізувати пісню. Вано співав про те, яка то у Васо гарна сакля і хазяйновита жінка, який у нього добрий кінь і який з нього добрий господар. Те саме співав Васо про Вано, і його жінку, і його саклю, і його коня. І одноманітний їх спів, подібний до завивання вітру в горах, наганяв глибокий сум.

"Як добре, що навколо стільки сонця і квітів, — подумала Тай, — а то від такого співу і самій захотілося б завити вовком"...

Вона встала і, сказавши "бужник", пішла до дівчат.

"Вони танцюють, як манекени, — з досадою подумала, дивлячись на Заліко, що рухалася, немов лялька, спустивши вниз свої довгі вії. — Де ж та славна лезгінка?"

"Тілі-тілі"... — скрипіла гармоніка.

Нараз натовп роздався і, відкинувши ногою відро з молоком, яке нещасливо опинилося у нього на дорозі, всередину до танцюючих влетів Борис і почав вибивати несамоовитого гопака. Дівчата знерухоміли і з розтуленими устами втупилися в струнку, плечисту постать у черкесці й кубанці.

— Бийте в долоні! — гукнув Борис по-осетинськи, і дівчата слухняно заплескали.

Тай була в захваті. Андрій підійшов до неї і шепнув:

— Ану, підтримай, покажи, як наші танцюють!

В цю хвилину Борис, минаючи Тай навпри-

сядки, усміхнувся до неї, і вона, взявшись руками в боки, з задиркуватим почуттям, вибігла на середину кола, гордо закинула голову і легко задріботіла черевичками, манячи за собою очима і усмішкою "парубка".

"Ех, і славний же наш гопак!" — з почуттям задоволення ствердив про себе Андрій, дивлячись на танок, який ставав чимраз палкішим і врешті перейшов у якусь несамовиту метелицю.

Давно вже замовкла нудна гармонь, і тільки дівчата плескали в долоні та щось весело по-своєму вигукували.

Задихана, зарожвіла, вискочила з кола Тай, а за нею і Борис.

— Ну й ну! Оце танок! Не те, що вони — ходять взад і вперед, як хворі, — говорив Андрій, витираючи спітніле чоло жінки своєю хусткою.

— Чудесно, Наталочко! — вигукнув Борис, хапаючи її в обійми.

— А ти, симулянте, кажеш "хворе серце", а сам, дивись, як гопака вибиває! — жартівливо відбивалась від нього Тай.

Борис поцілував руку своїй дамі і підійшов до Заліко, яка дивилась на нього сяючими очима. Він щось сказав їй, через що вона вся зашарілась, а потім узяв під руку і рішуче повів до Андрія і Тай. І, поборовши ніяковість, Заліко подивилася просто в очі Тай і сказала, кумедно вимовляючи чужі слова: "Наталочка, ластівочка!" Радісно-здивована Тай обняла її і, поцілувавши в чоло, повторила кілька разів: "Бужник, бужник, Заліко!"

— Це ти навчив її? — спитала Бориса.

— Авжеж! А правда вона гарно вимовляє "ластівочка"?

Із пакета з цукерками, що його приніс на кувт Андрій, Тай насипала повні жмені Заліко, і вона, по-дитячому зрадивши, побігла ділитися ними з подругами.

Потім пакет схопив Борис і жменями почав шпурляти цукерки в юрбу. Всі кинулися ловити. Зчинилась весела колотнеча. Тут уже не було різниці: чоловіки, хлопці, дівчата, — всі змішалися вкупі, ловлячи ласощі і радіючи ними, як діти.

Андій обурився:

— Навіщо ж так, Борисе? Треба було б почастувати, як людей, а не кидати. Бачиш, як вони борюкаються?

— Покинь ти свої етикети, ми тут до них не звикли, — іронічно примружився Борис. — А так усім дуже весело. Подивись, як наші "господа офіцери" змагаються! — і він зареготався, показуючи на Ваню і Васю, що виривали один у одного цукерку з паперовою торочкою.

— Царський уряд надавав тут чинів та рангів неписьменним осетинам, щоб мати собі опертя на Кавказі, ну, а тепер советська влада зробила з них комуністів. Васю — голова сільради. Але ти бачив, як цей голова молився на схід сонця перед кувтом своєму богові? Цікаво, що осетини за царату вважалися християнами, — продовжував Борис, розкурюючи люльку, — але по суті залишилися вони поганями. Бачили в церкві бичачі роги, прикрашені стрічками й папірцями? Чим це не жертви? Взагалі, з богом взаємини у них дуже фа-

мільярні: вони у вівтарі гонять самогон, залишаючи частину для божого вжитку.

Сонце вже сіло, і з Ціті-Хох повіяло холодним вітром.

— Я змерзла! — знизала Тай плечима, і Андрій загорнув її в свій піджак.

ДЗИГІ

Дзигі готувалась до зустрічі дорогих гостей. У попелі вогнища, розведеного на подвір'ї, допікалися чуреки, а в саклі на маленькому круглому столику стояло все, чим була багата її вдовина оселя: гострий овечий сир, дзбанок чорного пива, пляшка араки, смажена баранина. Ні овочів, ні городини не родять суворі гори Куртатинського міжгір'я, і лише вузькі смуги невибагливої кукурудзи та ячменю становлять примітивне рільництво осетинів.

Учора вранці Дзигі сама занесла до маленького млина мішок кукурудзи і сама ж витягла на гору мішок свіжозмеленого кукурудзяного борошна.

Витягаючи чуреки з попелу, Дзигі думала про доктора Бориса, про свого молочного брата, що врятував її від каліцтва, і її темне, передчасно прив'яле і засмалене сонцем обличчя тепліло на згадку про нього.

Сонце просмикнувши золоті промінчики крізь високий тин, вибілювало хустку господині, пести-

ло кучеряву голівку трирічної Надіци, що крутилася тут же, сподіваючись дістати кусник гарячого чурека.

З низької, плетеної хижі вийшло новонароджене козеня і спинилося, похитуючись на тоненьких ніжках, наче здивоване веселим, сонячним днем.

Задзвяквав малий рудий пес, і за тином з'явилися постаті гостей. Дзигі поспішила назустріч Борисові, що перший переступив високий поріг фіртки.

Дзигі низько вклонялась, запрошуючи зайти в її оселю і не погребувати скромним частуванням. Борис привітав господиню по-осетинськи і познайомив її з братом і Тай. Усі ввійшли до саклі і посідали на матках навколо столика. Тай з цікавістю приглядалась до незнайомої обстанови, до високого ліжка в кутку, накритого домотканим рядном, до портрета якогось бородатого осетина в черкесці, що висів над ліжком. Спочатку вона подумала, що це чоловік Дзигі, який трагічно загинув два роки тому, зірвавшись враз із конем з крутої гірської стежки. У коня закрутилась голова від страшної висоти, він утратив рівновагу, а шкіряний повід обкрутився навколо руки вершника. Наступного ранку односільчани знайшли на дні ущелини на прибережному камінні лише чоботи з рештками ніг, що їх недоїли вовки.

Але портрет не належав покійному господареві хати.

— Це — Коста, народний осетинський поет, — сказав Борис, помітивши погляд Тай. — Осетини його дуже шанують.

Бородатий поет дивився суворо.

Частуючи гостей, Дзигі вклонялась кожному і сама не сідала за стіл, аж поки Борис силоміць не посадив її поруч себе. Вона сіла, соромлячись, з прихованим ніжним почуттям позираючи на Бориса.

— Сідай, господине, — сказав Борис, — без тебе і пиво не п'янке і чурек не смачний!

Андрій і Тай чекали, поки Борис перекладе їм свою розмову з Дзигі, яка почалася відразу ж після другого кухля міцного пива. Очевидно, те, що говорила Дзигі, хвилювало Бориса, бо він то усміхався, то гнівно зводив брови.

— Заліко передає мені — сказав він, — щоб я поспішив із сватанням, бо мати хоче віддати її за шевця з Сіміті, за одноокого Хазі. Він дає матері 200 рублів і телицю, але Заліко не хоче Хазі, бо він — розбійник. Мати обіцяє віддати її за мене, якщо я дам не менше. Ні, ви тільки подумайте, купувати жінку за гроші! — обурено закінчив Борис.

— Даремно хвилюєшся, — спокійно зауважив Андрій, — купують жінок і у нас, хібащо не в такій відвертій формі. А якщо не купують за гроші, то купують за інші цінності. Пам'ятаєш "Куплю" Винниченка?

— Ну, а ти за що придбав свою красуню? — жартома запитав Борис.

— А що ти думаєш: якби не був я письменником, вона напевно не звернула б на мене уваги, — відповів Андрій, з ласковою усмішкою глянувши на дружину.

— Алеж я не знала, що ти письменник. Коли ми познайомились, ти був для мене лише вчите-

лем-українізатором, не більше! — заперечила Тай.

— Одначе заміж ти вийшла, коли дізналась, що я — письменник.

— Ні, це дурне! Якби у письменника не було такого золотого чуба, не допомогли б йому і його писання. Правда, Наталочко? — запитав Борис.

— Ні, неправда! Для мене гарна зовнішність — це лише приймний додаток до інших, цінніших прикмет, — серйозно відповіла Тай і занурила уста в кухоль з пивом.

Склавши руки на грудях, з цікавістю прислухалась Дзигі до чужої мови.

Маленька Надіца тим часом примостилась на Борисових колінах, і він, розмовляючи, робив їй з пальців "козу". Дитина верещала, намагаючись схопити Бориса за руку, а він термосив її, а потім, підхопивши, підкинув під саму стелю.

Чорне пиво наливало голови приємним шумом, слабли ноги і настрої підносився. А час тікав невблаганно, і, коли господиня провела добре вже підхмелених гостей за ворота, сонце сховалось за різьблені силвети гір, і лише небо падало ще по-маранчевим вогнем.

Борис рішив іти найкоротшою дорогою. Але стежка, що звивалася над ущелиною, була така вузька, що Тай рішуче запротестувала: вона не піде нею з двома п'яними чоловіками, щоб котрийсь з них зірвався і розбився на смерть у неї на очах! Борис сміявся, а Андрій, що йшов ззаду з провідником, старим осетином, який взявся відпровадити гостей Дзигі додому, щось голосно розповідав, вимахуючи руками і заточуючись.

— Ти бачиш, що робиться з Андрієм, невже ти

хочеш, щоб він загинув! — обурено дорікала Борисові Тай, сердито вириваючи руку з його руки.
— Ти ж сам казав, що навіть у коней на цій стежці крутиться голова.

Але наче задьористе, зухвале бісеня вселилося в Бориса, і він силою підняв Тай з трави, на яку вона сіла.

— Не будь старою бабою, Наталко! Я й не знав, що ти такий страхополох!

— Але ж можна піти навколо! — настоювала Тай.

Тоді Борис схопив її на руки, і Тай мимохіть заплющила очі, бо враз під ногами Бориса розкрилась прірва. Тепер він ішов, обережно ступаючи своїми кавказькими, без закаблуків чобітьми, тісно тулячись спиною до скелі і тримаючи Тай на руках міцно й ніжно, як дитину, як півгодини тому тримав маленьку донечку Дзигі.

І було йому так радісно й легко, що, здавалось, якби стрибнув він з цієї вузької стежки разом із милим тягарем, що принишк у нього на руках, у нього вирости б крила і понесли їх обох над сліпучими верхів'ями гір у блакитну прозорість неба. А Тай, підкорившись силі, в страшній тривозі прислухалась усім своїм еством до того, що діється позаду. Чути було лише обережні кроки та шерех дрібного каміння, що зривалося з-під ніг і, підстрибуючи, котилося в безодню. І, ледве розтулюючи губи, Тай сказала:

— Якщо я почую, що Андрій падає, я штовхну тебе, і ми згинемо всі...

Проте, все обійшлося якнайкраще, і, коли страшна стежка лишилася позаду, Тай витягла з

торбинки дзеркальце, намагаючись в густих сутінках розглянути своє волосся: їй здавалося, що вона посивіла.

ПОСТРІЛИ ВНОЧІ

Серед ночі Тай збудилася від якогось дивного звуку. Спочатку вона навіть не зрозуміла, що саме збудило її, але звук повторився, за ним другий, третій...

Це були постріли з рушниць. Тай сіла на ліжку, прислухаючись. Хвилину тривала тиша. Потім вона почула, як збіг по сходах Борис і свиснув до псів.

Зарипіли ворота, і схвильований голос Цако щось залопотів по-осетинськи. Далі чути було, як застукала копитами Інґрід.

Тай відчинила вікно. І раптом розляглася ціла сальва десь зовсім близько, бо чути було, як просвітали кулі.

— Борисе, Борисе! — гукнула Тай.

Але його вже не було на подвір'ї, і звук кінських копит стихився десь на дорозі.

— Андрійку, прокинься! — гукнула Тай, термосячи чоловіка.

— Що, що? — вигукнув спросоння Андрій, сідаючи на ліжку і намагаючись зрозуміти, де він і що з ним.

— Ах, Боже мій, та прокинься ж, щось сталося!

— З Борисом?! — відразу прокинувся Андрій.

— Я не знаю, але він помчався десь, а там стріляють, чуєш?

Здалеку знову донеслися постріли. Цього було досить, щоб за хвилину Андрій стояв уже зовсім одягнений.

— Куди ж ти? У тебе ж нема зброї, та й коня нема, а пішки ти їх не наздоженеш, — говорила Тай, бачачи, що чоловік рушив до дверей.

— Ходімо, Тай! — тепер уже Андрій квапив жінку. — Або ні, ти сиди тут, а я побіжу сам, — і він вибіг на подвір'я.

— Зачини ворота! — почувла Тай з темряви.

Але їй і в голові не вкладалось, що вона може лишитися вдома, коли там двоє найближчих їй людей наражаються на небезпеку. Тож Тай нашвидку причинила ворота і кинулась навздогін за Андрієм.

Він наче зрадів, побачивши жінку.

"Куди ділися його млявість і філософський спокій, — подумала Тай, ледве встигаючи за чоловіком. — Ось що значить любити брата!"

Добігши до роздоріжжя, вони спинилися, бо годі було уявити, куди поскакав Борис. Пострілів уже не було чути.

— Будемо чекати тут, все ж таки ближче до нього, — сказав Андрій, спиняючись.

Чекали вони довго, сидячи на камені. Вже ясноло на сході, і холодний вітер примусив їх зіщулитись і тісніше притулитись одне до одного, коли знизу, з дороги, що крутилася навколо скелі, донісся глухий стукіт копит. Сильвети вершників, що їхали ступою, стиха балакаючи, виринули несподівано, наче з-під землі.

Це були Борис і Цако.

Перед Борисом, упоперек кінського хребта, лежало нерухоме тіло.

— Борисе, що трапилося? — Андрій і Тай кинулися до брата. — Ти живий, ну, слава Богу! А це хто, кого везете? Убитий?

— Бандити викрали Заліко. Убили Ваню Каргієва, — була відповідь.

Тай ахнула і пригадала, як Ваню співав у день великого кувта, вихваляючи свого друга Васю. Андрієві стало моторошно.

Борис був злий і втомлений.

— Мерзотники, силою схопили дівчину просто з ліжка, в самій сорочці. Я знаю його, це швець із Сіміті, але він не повіз її в аул, а затяг у гори. Ну, та від мене не сховаєшся, я розшукаю! — гнівно затиснув він п'ястука.

— Яке щастя, що ти живий та здоровий! — гаряче вимовила Тай, глядячи руку Бориса, що тримала нагая.

Викрадення Заліко викликало велику тривогу в усіх аулах Куртатинського міжгір'я. Вже давно не чути було про такі зухвали вчинки, і батьки перестали були боятися за своїх дочок, коли на ж тобі! Цей одчайдушний розбишака Хазі, зібравши банду таких самих розбишак, як він, вночі вдерся до саклі вдови Гусової — матері Заліко, схопив дівчину і, перекинувши через сідло, в супроводі чотирьох вершників, почав утікати.

Сусід Гусової, Ваню Каргієв, почувши крик Заліко, вистрілив кілька разів навздогін розбишакам. Тому, що дорога на Сіміті лежала через Лац, Хазі не міг обминути Борисового двору, і Борис,

збуджений пострілами, кинувся разом з вірним другом Цако за зухвальцями.

Коло річки зчинився бій. Пострілом у голову був убитий Ваню. Чудом врятувався Борис, що в нього з відстані двох кроків із-за каменя стрелив один з бандитів.

Борисовим пострілом був ранений один з напасників, про що свідчила калюжа крові на березі річки.

Користаючи з темряви, бандити перебрели річку і зникли.

**

Наступні дні проходили в тривозі. З Владикавказу приїхав слідчий із кількома "жлобами", як їх зневажливо називав Борис. Почалися безконечні допити.

Важко було бути Борисові ввічливим і спокійним, коли самий лише вид уніформи ГПУ викликав у нього бажання вдарити власника її по голові. Тай ще ніколи не бачила його таким злим і по-дENERвованим.

Андрій уникав зустрічей з представниками влади, а Тай грала роллю господині, усміхаючись роблено-привітною усмішкою і частуючи кавою незваних гостей. Гості ставилися насторожено до чоловіків, не забуваючи, що один з них "бувший репресований", але чарівна господиня примушувала їхні серця танути, і старий чекіст-слідчий, відїжджаючи, навіть галянтно поцілував її руку.

Потім з міста прибув загін кінної міліції, який, з участю Бориса і ще кількох місцевих мешканців, почав розшуки викраденої дівчини.

Але погода не сприяла їм, кілька днів ішли до-

щі, дороги розмокли, люди і коні стомлювались, і розшуки припинилися.

Тоді Борис вирішив шукати сам і, занедбавши лікарські обов'язки, цілими днями нишпорив по горах, намагаючись відкрити розбишацьке кубло.

Не раз, пізно вночі, відкриваючи йому ворота, Тай помагала впорати мокру і змучену Інгрід і лагідно докоряла йому за нерозважність.

— Скрутиш ти собі в'язи колинебудь, вовче! Хіба ж можна в такій темряві знайти щонебудь? Найлегше загубити щось, життя, наприклад, — і вона смикала його за змокрілого чуба.

Борис просив гарячого чаю. Але прокидався Андрій, і чай відсували набік, мовляв, "хай його китайці п'ють!", а натомість на столі з'являлась пляшка араки.

В ці години залюбки розповідав Борис своїм рідним про життя і історію народу, з яким так тісно зв'язала його доля.

— Ви не судіть про осетинську культуру по наших авулах, — казав він одного разу. — Адже й на Україні є немало таких Богом і людьми забутих сіл. До першого міста від нас, як знаєте, 60 кілометрів через ліси та гори. Царський уряд тримав осетинів подалі від культурних впливів, бо так було йому вигідно. Недарма й дивізію, зформовану з осетинів, інгушів, названо "дикою", — на пострах ворогам внутрішнім і зовнішнім. А проте, осетини мають свою, хоч і нечисленну, інтелігенцію, своїх поетів, лікарів, науковців... Вони — нащадки літописних аланів-асів, які вже в I-II століттях організували були могутній союз племен із своєю оригінальною культурою. Їхній поет, Коста

Хетагуров, потрет якого ви бачили у Дзигі — це осетинський Шевченко. І Тарас Григорович захоплювався визвольною боротьбою осетинського народу, цікавився його літературою.

— Так, так, а їхній поет Цаголов присвятив Шевченкові свою книжку, — підхопив Андрій.

— Під зеленим прапором Шаміля, — продовжував Борис, — осетини, пліч-о-пліч з іншими народами Кавказу, довгими роками боролися проти царських армій. А в революцію 1917 року вони збройною рукою відновлювали незалежність Північного Кавказу.

— Значить, також самостійники? — спитала Тай.

— Виходить. І тому випиймо, друзі, за осетинських самостійників, які і тепер по кукурудзяних ланах, у горах і лісах не скоряються, боронять свій народ!

Іноді, на прохання Бориса, Тай співала. Її м'яке сопрано лилося так легко, а в слова пісні вона вміла вкласти стільки щирого почуття, що брати ладні були слухати її до світанку. Часом до гурту прилучався Цако, і тоді не було кінця похвалам, які розсипав він на адресу співачки: "Красивий у тебе жена, Андрій, очень красивий український песня пел".

Борисові Цако був відданий до самозабуття. Захоплено розповідав про його хоробрість, відданість лікарській праці, про те, як люблять його по всіх авулах. Тай слухала і дивилась на Бориса, відчуваючи, як з кожним днем він стає їй дорожчим.

— Тобі, Борисе, зовсім не личить прізвище Горленко, — якось, вдивляючись в його смагляве обличчя, зауважила Тай. — Ти мусиш відкинути "г", і тоді буде все в порядку. Ти — орел, а не горлиця. Ось у Андрія є щось голубине і в обличчі, і в характері, а в тебе — нічогосінько!

— Дякую красно! — ображено сказав Андрій і звернувся до брата: — От бачиш, вона вже закохалась в тобі!

— Не кажи дурниць! — раптом розсердилася Тай.

— Ану-ану, розгнівайся, Наталочко! Мама писала, що тобі дуже личить, коли ти гніваєшся! — піддражнив Борис.

Але Тай вже сміялась, куйовдячи Андрієві волосся.

— Милый, милый, ведмедику мій оксамитний! — потішала вона чоловіка, охоплюючи його за шию своїми тонкими руками.

— Ну, досить уже пеститися на людях, — бурмотів Андрій, намагаючись визволитись з її обіймів.

— А я не "на людях", Борис — не "люди", він свій, при ньому можна, — крізь сміх виправдувалася Тай.

І, переймаючись її іскристою веселістю, сміявся Андрій, сміявся Борис і, напевно, по-своєму сміялись Лорд і Ларс.

ПРОЩАННЯ

Минали дні. Вже недовго лишилось молодим Горленкам гуляти на волі, — кликало місто до щоденних обов'язків. Щораз частіше з тяжким серцем поглядав Борис на маленький календар, що висів над його робітним столом у лікарні.

Ось-ось перегорнеться світла сторінка його життя, а за нею сірою чергою посунуть знову сумні дні самотності. А тут ще й погода почала псуватись. Хмари поповзли низько між горами, на клапти рвучи свої пухкі, набрякли вологою тіла об гострі шпилі.

Одного ранку Тай проснулась під одноманітне дріботіння дощу по шибках. Почався період дощів, який триває у горах безнадійно довго. Вилізши на плаский дах саклі, Тай спостерігала, як під її ногами клубочились темні хмари. Часом на неї напливала густа біла пелена, огортала з усіх боків, наче мокрим простиралом, і тяглась далі, залишаючи вогкість на руках і одежі.

З початком дощів змінився розклад життя в Борисовій оселі. Негода звузила коло інтересів до чотирьох стін саклі, хазару, амбуляторії і подвір'я.

Зрідка виїздив Борис на виклики, мерз і мок під дощем, щохвилини ризикуючи скрутити собі шию, зірвавшись із слизької стежки. Коли Бориса не було, Тай і Андрій, очікуючи його, вилазили на дах саклі, звідки далеко видно було дорогу. А коли Борис нарешті вертався, його чекала радісна зустріч, затишна хата і теплий погляд карих очей Тай, повних ласкавої турботи. І на серці ставало

радісно і водночас страшно на думку, що незабаром усе це мусить скінчитись.

Андрій працював над повістю, і йому добре йшла робота під одноманітне плюскотіння дощових струменів. А Тай тужила за сонцем, за квітами. Раніше бувало, в сонячні дні, осетинські діти приносили їй цілі оберемки гірських квітів, знаючи, що за них одержать цукерки або, принаймні, кілька грудок цукру, що для бідної осетинської дитини було рідкими ласощами. Цукор треба було купувати, а грошей осетини не мали. За яечка в місцевій кооперативі міняли сіль і сірники.

Тепер сухі букети квітів сумно дивилися з кутів саклі, і Тай не зважувалась викинути їх, дармащо пробівки і мензурки, в яких вони стояли, були потрібні Борисові, і він не раз жартома нахвалювався повикидати геть усі ті "віники".

А дощ не вгавав, і Тай почало здаватися, що він навіки відгородив їх від цивілізованого світу, від шумливого Харкова, з його яскравоосвітленими вулицями, музикою, театрами. Вона вже сумувала за домом, за Андрієвою родиною, в якій почувала себе так добре.

Якби не жаль до Бориса, вона б прискорила виїзд, і Андрій напевно погодився б з нею, але тяжко було залишати Бориса в цих диких горах, уявляти собі, як, вернувшись від хворого, він не знайде нікого, хто зогрів би його морально, підтримав на душі, розділив його самотність. Тай до сліз було жаль цього сильного чоловіка з такою ніжною душею. Хоч би вже Заліко знайшлася!

Але всі розшуки були даремні, дівчина як у

воду впала! Залишився ще Цако, але як же мало спільного у нього з Борисом!

Першим заговорив про від'їзд Андрій. Його повість була майже скінчена, і він потребував друкарської машинки.

— Ну, Борисе, час додому, час! Тепер будемо ждати тебе в Харкові. Досить тобі тут киснути.

— Харків для мене заборонений, ти сам знаєш, хібащо десь поблизу влаштуюсь лікарювати.

— Атож. Лікарі скрізь потрібні. Якесь містечко чи село під Харковом, своє маленьке господарство. А там і гарна дівчина знайдеться, своя, українка! — спокушав Андрій.

— А ви з Наталкою, я бачу, навіть раді, що Заліко зникла з мого обрію, гірко зауважив Борис.

— Ні, я думаю, що тепер вона була б тобі дуже потрібна! — заперечила Тай.

— Отож, не зволікай з переїздом! — вставив слово Андрій.

— Ти чужак, любий, а ж тут собі не належу, дозволять у Владикавказі --- приїду, не дозволять --- сидітиму тут, як пес на ланцюгу, — з досадою в голосі відповів Борис. — Невже ти не розумієш, що значить "бивший заключонний"?

— Розумію, але треба поклопотатись!

--- Ну і скажуть: сиди й не рипайся! — і, змінивши тему, Борис спитав: — Коли хочете їхати?

— Та завтра, якщо можна!

— О, вже завтра?! — здивовано звів брови Борис. — Ну що ж, завтра, так завтра. Тільки не знаю, якого коня запрягти. Моя Інґрід ніколи не

ходила в запрязі та й арба *) занадто важка для неї. А коні тут на вагу золота. Осетин радше сам запряжеться в арбу, як дасть коня в таку погоду.

Але виручив все той же вірний Цако:

— Будет конь, будет кароший конь завтра і арба кароший будет, — рішуче приобіцяв він.

**

І ось це сумне "завтра" настало.

Зрання дощ ущух, хоч навколо було сіро, як і на душі в Бориса. Гори сховалися в тумані.

Навантажили арбу. Невеличкий, але міцний гірський коник стояв байдуже, похиливши голову, поки люди метушилися навколо, коли ж усе було готове, речі накриті брезентом і люди розмістилися на них зверху, він бадьоро підніс голову, махнув хвостом і рушив з місця.

— До побачення, Цако! — гукнула Тай і помахала рукою. — Дякую за все!

Маленьке бронзове обличчя осетина освітлюся білістю зубів.

— Щасливої дороги! — відповів він і зірвав з голови папаху. — Пріезжайте ещо!

— Приїдемо! — відповіла Тай і з сумом поглянула довкола. — Прощайте, гори!

Борис сидів мовчки, час від часу смикаючи віжки. Мовчав і Андрій. Важким каменем навалився на серце тягар близької розлуки.

Дорога була важка. Річки, переповнені кількадекадними дощами, вирували і вода в них з ревом

*) Арба на Кавказі — віз на двох великих дерев'яних колесах.

неслася вперед, стрибаючи через круглі валуни, пінячись і скаженіючи.

Часом, перейшовши річку до половини, зляканий коник раптом спинявся і рвучко завертав назад. Тоді Борисові доводилось скидати чоботи, скакати у воду і змушувати його коритися людській волі.

Потім знову припустив дощ і, коли, нарешті, пізно ввечері арба виїхала з гір на рівнину, колеса вже ледве оберталися від налиплого на них болота. Треба було розвантажити арбу, бо коник вбився з сил.

Хлопці роззулись і, засукавши штани, пішли пішки. На арбі лишилась Тай, яка допомагала коневі, як могла, смикаючи віжками, цмокаючи губами і ласкаво його умовляючи: "Ну, ну, конику, ну, ще трошки, ще трошки! Бачиш — вогники? Це вже близько, там відпочинеш. Ну-ну, ще трошки!"

І, наче розуміючи її слова, кінь напружував останні сили, ривком витягав арбу з болота для того, щоб за хвилину зав'язнути з нею знову.

— А все ж таки, все ж таки попереду вогні! — з патосом продеклямував Андрій.

— Це Владикавказ, кінець наших мандрів! — потішав Борис.

— Ну-ну, конику, потягни ще трошки! — благала Тай.

А вогники, наче дражнили, то наближаючись, то віддаляючись, і здавалися недосяжними.

Пізно вночі, голодні і вимучені, добралися на передмісті до поганенького готелю "Северная Осетия". Тут, в першу чергу, Борис зайнявся конем, Тай, ледве дотягнувшись до ліжка, впала і

заснула, як убита, Андрій же, обтрусившись і умившись, витяг з арби кошика з їжею, з пляшкою араки і, очікуючи брата, розташував все це на малому столику.

— Ну, брате, випиймо на прощання!

Вони цокнулися і тричі поцілувались.

На світанку Борис зібрався в зворотну путь. В сірому світлі, що заглядало в "номер" крізь заплакані вікна, обличчя Тай, яка спала на ліжку за завісою, мармурово біліло. Різко темніли брови, а уста були якось скорботно стиснені. Щось трагічне було в лінії цих уст. Борис нахилився, вдивляючись. Наче відчувши його погляд, Тай розкрила очі.

— Вже їдеш? — спитала.

— Прощай, Наталочко! Не хочу будити Андрія, він пізно заснув. Ми вже простилися. Бережи його, я боюсь за нього. Не забувай і мене. Буде важко — поклич, як вірного друга. Пиши, тримай зв'язок. Цілуй батьків і сестру. Хай не журяться за мною, ти ж бачиш, у мене все в порядку. Може скоро побачимось.

— Борисе, — почала Тай, і голос її затався. — Борисе, пожалій маму, не грайся з своїм життям, як ти це робиш. Ти знаєш, про що я кажу. Накладеш ти своєю головою, а мама не переживе цього.

— Робитиму, як робив! — уперто труснув Борис головою. — Є речі вищі над усе, навіть над матірню любов. А ти будь коло неї, бережи її, сама доля послала нам тебе.

Борис узяв в обидві руки голову Тай і тричі поцілував її в уста. Відірвавшись, швидко пішов

до дверей. На порозі ще раз обернувся і, усміхнувшись, помахав рукою. Тай сиділа на ліжку і її широко розкриті очі світилися на блідому обличчі. Він тихенько причинив за собою двері.

Залишивши арбу в готелі, Борис поїхав верхи.

Кінь трохи відпочив і, не чуючи за собою арби, весело перебирав тонкими ногами і помахував сухою, наче вирізьбленою з старого дуба, головою. Борис розсіяно гладив його шию. Він не звертав уваги на мжичку, що сіялася з неба...

МАРИНА

Повернувши коня власникові і заглянувши в стайню до Інґрід, яка радісно заіржала, вітаючи господаря, Борис піднявся до себе в амбуляторію, умився і сів закінчувати черговий звіт для відділу охорони здоров'я.

Рипнули двері, і в затінку на порозі з'явилась якась постать. Борис продовжував писати, гадаючи, що це — Цако. Але постать мовчала, і Борис звів очі. Перед ним стояла жінка, завинена до очей в чорну велику хустку, з якої на підлогу збігали струмочки води. Борис вирішив, що це хвора, і спокійно підвівся назустріч. Тоді жінка зірвала з себе хустку і кинула долі.

— Марина! — вирвався у Бориса вигук подиву.

— Так, це я! — крикнула жінка гістичним голосом. — Не сподівався ти, лайдаку, пся крев... — і потік дикої, бруталної польсько-російської лайки залив кімнату.

Борис відсахнувся. Кошмарними привидами минулого сповнилася дійсність. Відрухово провів рукою по чолі. Йому здавалося, що досить отак потерти чоло, заплющити очі, і все зникне, як зникають привиди, створені гарячковою уявою. Проте, гістичний вереск не вгавав. Розплющивши очі, Борис знову побачив перед собою великі, витрішкуваті, білі від люті очі Марини.

— А, негіднику! — кричала вона. — Думав викрутитись, женитися закортіло, свого гніздечка захотілось! А... — і знову сороміцька лайка вибухла смердючою лявою.

Вона сягнула рукою за пазуху і, розірвавши на грудях блюзку, вихопила револьвер.

І тоді вся витримка й спокій повернулись Борисові. Тепер він стояв перед жінкою з скам'янілим обличчям, і в усій його постаті було стільки зневаги до неї і до самої смерті, що рука зі зброєю опустилась сама собою, а жінка, як поранена вовчиця, впала і, виючи, почала качатися по підлозі.

Борис мовчки чекав, поки минеться гістичка. Нарешті, тіло Марини перестало сіпатися, і вона лише зрідка схлипувала і смикала плечима. Потім підвелася і сіла на підставлений Борисом стілець. Мовчала, затуливши обличчя долонями. Мовчав і Борис.

— Навіщо приїхала? — нарешті упав холодний запит.

Марина мовчала. Потім, по павзі, заговорила швидко, схлипуючи, повним злих сліз голосом:

— Приїхала помститись за зраду, убити хотіла, не змогла, здрейфіла, у-у, проклята, боягузка підла, очей злякалась! — і вона в безсилій люті почала битися головою об спинку стільця.

— Невже ти мене не знаєш, не знаєш, що я не боюся смерті? — якось мляво запитав Борис.

Після гострого нервового напруження настала реакція, він відчував лише фізичну втому, язик ледве рухався, а очі злипалися.

В цю хвилину по сходах щось загуркотіло, і в кімнату вскочив Цако. Не скидаючи з голови мокрої папахи, він залопотів по-осетинськи, кидаючи неприязні погляди вбік Марини:

— Приїхала з осетином з плоскості, верхи на одному коні. Казала всім — жінка доктора Бориса. Ну, звичайно, забрав я її до себе, хотів тебе попередити, що вона тут, та не доглянув, побігла... Плакала... Погрожувала вбити... — тут погляд Цако упав на револьвер, що валявся на підлозі. Він нахилився, підняв його і, докірливо цмокаючи губами, почав розглядати:

— Ай-ай, що робив би бідний Цако, якби ця відьма вбила доктора!

Сонливість злетіла з очей Бориса, і він заговорив до Цако по-осетинськи:

— Слухай, друже. Сьогодні я не можу з нею говорити. Забери її до себе. Попроси Кето, щоб дозволила пожити у вас, а я пізніше все влаштую.

Обличчя Цако просіяло. Він чекав вибуху гніву, але раптом все обернулось на добре.. Підій-

шовши до Марини, смикнув її легенько за рукав і сказав:

— Пайдьом, дарагой! Я дам тебе і чурек, і пиво, і барашка, пайдьом!

Марина шарпнулась і втупила злі очі в обличчя Бориса.

— Осетиніві продаєш!? Що ж, багато дає? Заробити на мені хочеш, щоб своє весілля справити?!

— Мовчи, божевільна, він жонатий, на чорта ти здалася йому! — гримнув Борис. Потім додав по-діловому:

— Ти побудеш у них до завтра. Завтра ввечері прийдеш сюди і тоді про все поговоримо. Постарайся заспокоїтись. Зрозуміла? — трохи скісно поставлені очі дивляться з погордою, уста ріщуче стиснуті. І жінка зрозуміла, що сперечатись даремно. Вона рвучко повернулася і вийшла з кімнати. Підморгнувши Борисові, за нею вибіг Цако.

**

На другий день причепурена й підмальована Марина постукала до дверей амбулаторії. Борис зустрів її так, як зустрічає лікар незнайому хвору: з байдужою чемністю мовчки підсунув стілець. Вона сіла, відчуваючи замішання і страх перед цією строгою людиною. Намагаючись перебороти ніяковість, визивно закинула ногу за ногу і простягла руку до пачки з цигарками.

Борис підсунув до неї пачку.

Закурила і дивилась на нього нахабним поглядом, відчуваючи, що вже не зможе бути такою, як була вчора, що навіть якби й змогла, то нічого

цим не добилась би, навпаки, тільки б озброїла ще більше проти себе Бориса. Розуміла, що треба шукати нових стежок.

Борис сидів перед нею холодний і ввічливий, змужнілий за роки розлуки. Це вже не був той юний студент, якого зірвали зі шкільної лави й кинули в пекельні умови Соловків, це була зріла, зформована людина, з залізною вдачею.

Борис запалив цигарку і дивився на Марину мовчки, мружачи від диму очі. Він провів безсонну ніч, копирсаючись у своїй душі, перевіряючи своє минуле, кожний свій вчинок, кожний крок. І, дивна річ, ні на хвилину не відчув себе винним перед жінкою, що сиділа навпроти нього. Так, вона допомогла йому перебороти тиф — за це він платив їй дружбою протягом чотирьох років ув'язнення, не припиняючи матеріальної допомоги і далі, вже вийшовши на волю. Він знав, що й до нього і після нього вона мала на Соловках коханців. Її минуле було темне: жінка розстріляного контрабандиста, вона сама була засуджена на 10 років, але якимсь дивом вийшла задовго перед закінченням речення, щоб вернути собі його, тепер вже не як припадкового коханця, але як законного чоловіка. Борис рішуче згасив у попільниці недокурену цигарку.

— Ну, що скажеш? Чого приїхала? Я ж написав тобі все по-чесному. Не люблю я тебе й жити з тобою не хочу. Будуй своє життя окремо, не зв'язуй з моїм. Минулого не вернеш, тепер ми чужі одне одному, невже ти не розумієш цього? — слова падали тяжко і повільно, як удари молота.

— Я не приїхала за любов'ю. Я приїхала,

щоб убити тебе. Коли я одержала твого листа, я поклялась, що знищу тебе. І мені пощастило. На Соловки приїхав цей жлоб — Максим Горький. Я розсихувалась і сунула йому під ніс твого листа, а він розчулився, старий дурень, і гавкнув де слід. Ну, як же, сам Горький просить! От і випустили. П'ять тижнів добиралась сюди, не спала, не їла, де поїздом, де підводою. З Владикавказу з якимсь осетином на одному коні їхала. Думала — побачу, уб'ю і буду спокійна. А побачила і... -- урвала Марина, ніби байдуже затягуючись димом. У ній не було вже вчорашнього запалу, вона — вичерпалась.

— Що думаєш робити далі?

— Тут жити буду! — була рішуча відповідь.

— Алеж це неможливо, я думаю женитись! — вже з досадою в голосі заперечив Борис.

— Не буде цього, не буде! --- враз схопилась Марина і, кинувшись, як кішка, до стіни, — зірвала з неї фотографію Тай.

— Я знайду її, я уб'ю її! --- кричала Марина, вимахуючи карткою.

Білий, аж жовтий від гніву Борис ступив до Марини, затиснувши п'ястуки.

— Віддай, навіжена, це братова! — крикнув він, боляче схопивши жінку за руку. Пальці Марини розімкнулись, і Борис на льоту підхопив фотографію. Знаючи Андрія з листів і Борисових оповідань, Марина відчувала до нього і його дружини заочну приязнь.

— А-а, братова... — зніяковіло пробурмотіла вона, сідаючи й закурюючи знову.

--- Слухай, поведься пристойно, бо інакше я

виставлю тебе за ворота! — процідив крізь зуби Борис, обережно ховаючи фотографію в шухляду стола.

ПРОЩАЙ, ЗАЛІКО!

Змучена безугавним блуканням по дорогах і без доріг, по горах і узгір'ях, Інгрід ішла, мляво переставляючи ноги, форкаючи й здригаючись чорною від дощу, блискучою шкірою.

Звикла до витівок свого химерного господаря, вона все ж таки не розуміла, для чого треба годинами скакати без відпочинку, переходити бродом через бурхливі річки, пролазити крізь щілини в скелях, гнатися з вітром наввипередки під зливою, повертатися додому пізно вночі, щоб, переспавши кілька годин, починати гонитву наново.

А Борис шаленів, намагаючись за всяку ціну відшукати Заліко. Часом він навіть забував, що під ним не бездушна машина, а жива істота, його улюблениця, яку він завжди жалів і пестив. Ось і сьогодні, після цілого дня блукань під дощем, Борис тільки тепер помітив, що Інгрід змучена до краю і вже не всілі бігти, що Лорд і Ларс забрюхані по вуха і мокрі, що з його волохатої бурки струмками спливає дощівка.

Треба було вертатись додому. Заходила ніч, і де вже було щось розшукати поночі.

Проте, додому не хотілось. Там чекала порожня оселя, холодні стіни і самотність ще біль-

ша, як тут, серед скель. Ось вони, чорні й похмурі, насуваються на вершника, наче загрожують, наче нахваляються розчавити його.

Зненацька Інґрід нащулила вуха, тоненько заіржала, смикнула головою, спинилась і затанцювала на місці, дрібно перебираючи передніми ногами. Темна маленька постать вискочила із-за скелі і, підбігши, припала до стремена. Борисова рука мимоволі сягнула по зброю, але до вух донісся жіночий голос:

— Це я, Борисе!

За кілька хвилин вони вже сиділи в маленькій печері, і Борис, тримаючи Заліко на колінах, гладив її довгі, вологі коси, горнув до себе, цілує губи, щоки, очі.

Вона плакала, цілувала його руки й лопотіла щось ніжне й зворушливе.

В мерехтливому світлі каганця Борис вдивлявся в її обличчя, стараючись розглянути знайомі, милі риси. Але вітер, що залітав і сюди, хилитав слабкий вогник, і бачив він тільки блискучі очі, відчував на руках теплу вогкість її сліз.

— Не плач, Заліко, я візьму тебе звідси, ми одружимося, поїдемо далеко-далеко, на Україну, до Андрія й Наталочки, будемо щасливі, не плач, маленька Заліко! — шепотів Борис на вухо дівчині, потішаючи її, як дитину.

— До Наталочки? — спитала нараз дівчина і тихо, радісно засміялась. — Яка вона гарна, як Божа Мати!

”Як добре це в неї вийшло — як Божа Мати!“ — подумав Борис.

— Але ніколи-ніколи Заліко вже не побачить

Наталочки, Заліко вже не дівчина, Заліко — жінка Хазі і ніколи не буде жінкою доктора Бориса! — тут вона голосно заридала і впала до Борисових ніг, ховаючи обличчя в його колінах.

Борис обережно підняв Заліко і посадив поруч себе.

— Дурненька моя, Хазі не має ніяких прав до тебе, він узяв тебе силою. Я заберу тебе до себе, ми запишемось завтра в сільраді, і ніхто вже не посміє зазіхати на мою дружиноньку.

— Не буде цього, Борис! — несподівано твердо сказала Заліко, зідхнула і витерла очі хусткою, що збилася з голови на плечі. — Адат велить любити чоловіка, а Хазі — мій чоловік. Я хочу лише проститися з тобою і попросити, щоб ти не шукав мене, бо Хазі заприсягся, що уб'є тебе, якщо побачить ще раз коло нашої схованки. Ти вчора проїхав зовсім близько, і він тебе бачив. А Хазі жартувати не вміє! — додала вона, і в її голосі прозвучала нотка гордості.

Це боляче вколело Бориса, і він злегка відсунувся.

— Ти любиш його?

Заліко вибухла риданням. Вона не любить Хазі, вона любить доктора Бориса, але те, що сталося, ніхто не всилі змінити. Вона — жінка Хазі і буде матір'ю його дитини... А доктор Борис нехай забуде її і їде сам на Україну. Або ні, нехай не забуває, нехай пам'ятає завжди свою нещасну Заліко!

Борис відчув болючий жаль до цієї бідної, скривдженої дитини, душа якої розривалась між почуттям любови і суворими приписами адату.

Він ще й ще раз умовляв її їхати з ним спочатку до Лацу, а тоді й далі, на Україну. Він клявся, що ніколи не дорікатиме їй минулим і прийме її дитину, як свою власну. Але Заліко заперечливо хитала головою. Потім заговорила, схлипуючи:

— Була тут сьогодні мати і сказала: до доктора приїхала жінка з міста, що ген-ген за горами. Доктор не казав Заліко, що має жінку... — Дівчина скорботно знітилась.

“Ось в чому справа! — подумав Борис. — Як це я не догадався, що її вже повідомлено про приїзд Марини...”

І він заговорив до Заліко, як до дорослої людини:

— Ця жінка, що приїхала, не дружина мені, я випадково зустрівся з нею там, на півночі, куди мене заслали. Я ніколи не любив її і ніколи не присягався бути їй вірним. Мій адат не зв'язав мене з нею, і я почуваю себе вільним. Я написав їй, що хочу з тобою одружитись, але вона все ж таки приїхала. Я сказав їй, що не буду жити з нею, і вона оселилась у саклі Цако. Отже, мій адат не забороняє мені взяти за жінку тебе, Заліко, тому, що вона не дружина мені.

— Але й Заліко не може бути дружиною тобі, — журливо сказала дівчина. — Мати проклене мене, всі в авулі відвернуться від мене, і мені не буде вороття до рідної саклі, коли доктор Борис покине мене і поїде на Україну з своєю першою жінкою...

— Ти мала, вперта дитина! — вибухнув гнівом Борис. — Я ж сказав тобі, що цього не буде!

Заліко плакала, цілувала Борисові руки і рішуче відмовлялася слухати його доводи.

Треба було рушати. Інгрід, прив'язана коло входу до печери, змерзла і нетерпляче біла копитом об камінь.

— Що ж ти будеш робити? — стримано запитав Борис. — Хазі вивезуть до Владикавказу, будуть судити, і ти знову залишишся сама, з дитиною на руках. Не можна ж ціле життя ховатися в цій дірі, — він помацав рукою вогку стіну печери.

— Ми поженимось і, якщо треба буде, то він піде в тюрму, а я лишуся у матері. А коли він вернеться, ми збудуємо свою саклю і будемо жити разом. Хазі каже, що його не триматимуть у тюрмі довго, — промовила Заліко, і Борисові здалося, що ця перспектива радше вабить її, як лякає. Він підвівся.

"Ну, що ж, — подумав, — може так і краще. Навіщо зривати її з рідного ґрунту".

Згадалась улюблена пісня Тай: "Не беріть із зеленого дугу верби ні на жовті піски, ні на скелі, бо зів'яне вона..."

Десь у куточку серця заліг гіркий смуток Прощай, Заліко!

САМОТА

І тоді прийшла самота. Вона увійшла, як давня знайома, в Борисову саклю і втупила свої білі, порожні очі йому в душу, спустошуючи її, щоб

оселитися в ній, як у себе вдома. Вона згасила і викинула геть маленьку надію на особисте щастя.

Вдень була робота, товклися люди, приходила помагати в амбуляторії Марина, прибігав Цако. Увечері всі розходилися, і Борис залишався сам-на-сам із своїми думками.

За вікном шелестів осінній дощ; лампа під зеленим дашком кидала на стіл зеленаве коло, під столом дрімали пси, часом повискуючи і клацаючи уві сні зубами.

Борис працював коло столу, розважуючи ліки, записуючи історії хвороб, або просто переглядав старі медичні журнали. Нових уже давно не було, дощі остаточно розмили дорогу і дістатися до міста навіть верхи було неможливо. Пошти не привозили і доводилося задовольнятися перечитуванням старих листів, що Борис і робив залюбки, ще й ще раз переживаючи зі своїми близькими їхні горе і радість.

З властивою йому акуратністю Борис тримав ці дорогі листи в окремому пуделку, підібраними за датами. Тут були химерні, повні своєрідної романтики, листи естета і мрійника-брата Андрія. Тут були ніжні материні листи і дружні, ляконічні листи батькові. Зрідка писала Олюня своїм півдитячим почерком. І були тут ще листи, які Борис брав до рук з внутрішнім хвилюванням. Це були листи Тай. Вона писала так, як і говорила: яскраво і просто. І її чіткий, розгонистий почерк так відповідав її натурі, зовнішності, що, здавалось, ніхто крім неї не може так писати.

І цього вечора було все так само: шелестів дощ, повискували спросоння пси, гнітила самота.

Останні листи з дому турбували Бориса. Мати писала про відвідини "Данькових приятелів", що в умовній родинній мові означало страшні три літери: ГПУ. Чого хотіли ще ті опричники від його близьких, на чю душу зазіхали? Він втратив спокій, але відчував свою безсилість, і тільки пачка невідісланих листів росла на столі. Жадного зв'язку з зовнішнім світом не було...

Навмання висмикнувши з пачки, Борис прочитав передостанній лист Олюні. Те місце, де вона описувала перший виступ Тай на концерті в Домі Профспілок, знову привертнуло Борисову увагу:

"...Коли Тай вийшла на естраду в білій довгій сукні, струнка і юна, вся зала завмерла. Навіть ті, грубошкірі, були зворушені її красою. А вона стояла спокійно, гордо закинувши голову. Ми з Андрієм сиділи у другому ряді, і якраз передо мною стовбичила червона потилиця одного з Данькових приятелів ("Знову Данько!" — подумав Борис). Він про щось говорив із своєю сусідкою, а коли все замовкло, підняв голову, глянув на естраду і несамовито заплескав, а за ним заплескала і вся зала. Видно було, що це підбадьорило Тай, очі в неї засвітились, і вона кивнула акомпаніаторові. Арія Чіо-Сан у її виконанні звучала чудесно. У неї навіть обличчя змінилось, коли вона співала: очі звузились, і то вже не Тай, а маленька, скривджена японочка виливала в звуках свій біль і свою надію.

"Андрій страшенно хвилювався і стиснув мені руки так, що я мало не крикнула. Зала гриміла. Її без кінця викликали на "біс", і вона так чудесно співала наших пісень. Була так гарна і водночас

трохи чужа, з якоюсь загадковою усмішкою на обличчі. І коли співала, весь час дивилась на Андрія. А Даньків приятель думав, мабуть, що вона до нього усміхається, а потім догадався і сердито оглянувся на Андрія...“

Борис примружив очі, силкуючись відтворити образ співачки. І побачив її, але не на концертній естраді, а на гірській, крутій стежці, залляту сонячним промінням, у білій сукні.

— Сонцеклонниця! — сказав він уголос.

За вікном мовчала осіння ніч, і тільки шелестіння дощу порушувало тишу.

І раптом, щось зачувши, під столом заворушились пси. Першим вискочив рудий Ларс і з гавкотом кинувся до дверей. Хтось іззовні мацав руками двері, шукаючи клямки. З містичним почуттям дивився Борис на двері. Нарешті, вони відчинилась і на порозі стала Марина. Глибоке зіздання, чи то розчарування, чи полегші, вихопилось з грудей Бориса.

— Забула взяти халати до прання, — сказала жінка, проходячи в кут до шафи.

Вертаючись назад з вузлом білизни, вона спинилась перед столом і, дивлячись на Бориса, несподівано-м'яким голосом, яким говорила у перші дні його хвороби на Соловках, спитала:

— Журишся? Сумно тобі тут самому? А мені в чужий саклі ще сумніше, — голос її затремтів і дві великі сльозини поповзли по запалих щоках.

Борис вдивлявся в її змарніле обличчя і не впізнавав зухвалої Марини. Перед ним стояла зламана жорстокою долею людина, яка потребувала підтримки.

Він встав з-за столу і, підійшовши до жінки, поклав їй руки на плечі.

Марина зробила крок вперед. У цю ніч даремно чекала Кете, Цакова жінка, на свою квартиру.

КАТАСТРОФА

Уночі з сірої, кошлатої хмари випав сніг. Вистачило його лише на те, щоб сяк-так побілити гори.

Цілу ніч вили собаки. І Лорд, і Ларс, наче змовившись, заводили зловісну мелодію. Даремно кричала на них Марина, даремно, втративши терпець, погрожував їм Борис нагаєм. Примовкнувши на хвилину, пси починали знову свій похоронний концерт. Аж коли сірий, каламутний ранок нарешті виповз із-за гір, пси затихли і поховались в хозарі.

Борис устав невиспаний, з нез'ясованим почуттям тривоги в серці. Умиваючись, він чув, як на подвір'ї поряdkувала Марина, брязкаючи відрами, як рипіли ворота, як глухо тупотіла копитами об дерев'яний поміст стайні Інґрід. Це Цако виводив її напувати.

Борис зійшов униз поглянути на свою улюбленицю. Взявши з рук господаря грудку цукру своїми м'якими, оксамитними губами, Інґрід звела голову і тихенько, радісно заіржала.

Нагору Марина принесла сніданок. Вона була старанно зачісана, у свіжовипраній сукні. Борис пив мовчки каву і думав про жорстокість долі, яка

уперто переслідує його, ламаючи всі пляни, всі надії.

У ворота застукали. Марина побігла відчиняти, і за хвилину вернулась з поштою. Перша пошта за місяць!

Борис вихопив з рук жінки пачку журналів і один-однісінький лист у сірій, з обгорткового паперу зліпленій коверті. Невправною рукою написана адреса, хемічний олівець подекуди розплився. Борис, холонучи від страшного передчуття, розірвав коверту, і очі його вп'ялися в незграбні літери.

Писала батькова сестра, старенька тьотя Даша з села біля Харкова:

"Голубчику ти наш, Боря! Вже й не знаю, як розпочати, пальці не слухаються, в голові паморочиться. Лихо, велике лихо скоїлося! Таке лихо, що й списати годі. Два місяці тому заїхав Данько і забрав Андрійка до себе. А після довідалися ми, що помер нагло наш Андрійко, і на похорон нікого не покликали! А Наталочка наша, як довідалась, так і ума рішилася: на станцію побігла і, сердешна, під поїзд кинулася, голубка наша сизокрила. Чужі люди поховали красуню нашу, ясочку, соловейка. Упокой, Господи, їхні чисті душеньки!

"Оля привезла маму твою до нас напівмертвою, а батько залишився в Харкові. Мама все питає: "Де діти мої?" і хапає всіх за руки, а очі такі страшні, як у причинної. І як вона тепер житиме, бідолашна наша Софійка? Приїзди, Боря, до нас, може з тобою полегшає. Батька треба піддержати, горе зломило його. Хай Бог береже тебе! Твоя тітка Дарія".

Виносячи по сходах відро з сміттям, Марина раптом спинилась, вражена диким, шаленим криком, повним розпачу і загрози, що донісся до неї зверху. І в цей же момент задзвеніла розбита шибка. Рука Марини сягнула до чола. "Єзус-Марія, що це"! — прошепотіла вона зблідлими губами і кинулася нагору. Перше, що вона побачила, було біле, як крейда, перекошене обличчя Бориса. З його правиці збігала кров, а клапті пошматованого листа і медичні інструменти валялися на підлозі. Таке обличчя бачила у нього Марина тільки раз, на Соловках, коли чекісти заморозили насмерть Василя Негоду.

З трудом ворущачи наче враз опухлим язиком, Борис прохрипів: — Андрія розстріляли. . . Тай покінчила з собою. . . — він хитнувся, шукаючи скривавленою рукою опертя, і тяжко гримнув на підлогу.

**

Пізьною ніччю мовчать гори. Повітря холодить груди. На руки, на вії повільно сідають і тануть рідкі сніжинки. Ремені рюкзака ріжуть під пахвами. Але нехай, байдуже. . . Позаду лишилися лікарня, Марина, Інґрід, Цако, пси. . . Попереду — порожнеча, і в тій порожнечі прагне розчинитися самотня людська душа.

**

Темні і таємничі ліси Чернігівщини. Багато є там місць, де рідко коли ступала нога людини. Хібащо вовк продереться крізь хащі і, оплакуючи свою загубленість і самотність, тоскно завие, задерши вгору свою вузьку, хижу морду. І стоять українські джунґлі в своїй незайманій красі, сві-

тять в них ночами болотняні вогники і пахне повітря прілля гниючих рослин.

От у такій глушині, казали люди, отаборився загін отамана Гірського Вовка.

Проте, ніхто не міг точно сказати, де саме ховалися одчаюги - вершники після кожного наскоку на залізничну станцію, райпартком чи іншу яку советську установу. Страшна, безпощадна кара спадала на голови комуністів, і тому після заходу сонця не появлялись вони на вулицях. Фантастичні перекази передавали селяни з уст до уст про славного отамана. Не раз відбивав і звільняв він "куркулів", що їх з жінками і дітьми під ескортом військ ГПУ відпроваджували на північ у довгих ешелонах. Але навіть і ті звільнені люди малоццо могли розповісти про своїх визволителів, бо зникали вони раніше, як "переселенці" встигали опам'ятатись і зрозуміти, що скоїлося.

Федір Корч, один з таких щасливців, що повернувся був у своє рідне село бодай поглянути на свою хату, розповідав сусідам про зустріч з Гірським Вовком:

— ... Стояв наш ешелон уночі на станції, воду брали чи вугілля, тільки чуємо: бах-бах!.. — з лісу, значиться. А потім, чуємо, коні скачуть, якісь люди б'ють з рушниць і кричать: "Слава, слава!" Тоді і наш комендант — такий собака, що не приведи Господи! — і собі як закричить: "К оружію! Нападеніє!" Ну, йому й дали "нападеніє", бо замовк одразу. Тут стрілянина така зчинилась, що куди там! Колотилось отак мінут з десять, а тоді стихилось, і, чуємо, відбивають замки на вагонах, двері розсовують і гукають: "Виходь, хлопці, на волю!"

— Ми й сипнули з вагонів. Бачимо, на снігу трупи гелевушників валяються, і сам комендант лежить, розкинувся, з простреленою головою. А оподалік кілька верхівців в купку збилися, наче радяться. І оце під'їздить до нас один в чорній кубанці і питається: "Що робити думаєте, люди добрі, ви ж тепер вільні?" А ми стоїмо та й не знаємо, що сказати. А він: "Додому вам вертатись не випадає, бо заберуть, а я ось вам пораджу до мого загону пристати. Краще із зброєю в руках згинуть, як з-під лавки тебе за ноги витягнуть". А я й питаю: "А що ж із зброєю робити будемо?" Нахилився він тоді до мене з сідла та й усміхнувся, так страшно усміхнувся, ну, чистий тобі сатана! Аж мороз мені поліз поза шкурою від того його усміху. Усміхнувся та й каже: "Червоних щурів душити будемо, хіба вони мало тобі, дядьку, сала залили за шкуру?" — Та як уперіщить коня, тільки я його й бачив.

Переночував Федір Корч у сусіда, бо хата його була запечатана, та й подався геть із села обідраний, голодний чоловік... Де прихилив він свою безталанну голову? Може й справді послухався ради Гірського Вовка...

Але й славний отаман не довго гуляв по білому світі. Понаїхало з міста війська, і затихло все, і не чути вже було про розправи над комуністами, про звільнених з ешелонів селян, про поїзди з українським зерном, що не дійшли до Москви.

Чи поліг Гірський Вовк у нерівнім бою, чи замордували його в підвалі темної ночі осатанілі чекісти — хто-зна?

ЧЕКАННЯ

Коли осінні ночі перестали бути тихими, коли обрій загув від далекої канонади, Олексій Петрович Тимченко почав утрачати рівновагу. Було нестерпно вслухуватися цілу ніч у ті звуки, що несли з собою визволення. Так, визволення з неможливого становища, з постійного почуття зацькованості, з необхідності увесь час бути насторожі, стежити за кожним своїм рухом, словом.

Ішли німці. Що несли вони Україні? Нове поневолення? Гіршого, як є, вже не може бути. Ясно, що не на те кинула Німеччина на смерть свою кращу молодь, щоб принести волю Україні. Гай-гай, надто вже солодкий шматок тая Україна, щоб, загарбавши з боєм, віддати її українському народові. Що ж тоді? Німецька колонія? Життя під німецькою окупацією? А хіба тепер не московська окупація? Хіба не найгірше рабство оці колгоспи, в одному з яких працює він бухгалтером? Рабство, та й ще голодне рабство! Може німець дасть змогу українському селянинові бодай почасти користатися з праці рук своїх? Хай не зразу, бо Німеччина, сама напівголодна, присмокчеться і буде тягти. Але наш дядько, йому тільки дай вільну руку, прогодує і їх, і себе!

А для Олексія Петровича німці — єдиний порятунк, єдина надія стати знову самим собою, вернутися до улюбленої професії, скинути з себе машкару льоаяльного советського службовця, випростати похилени плечі, пригнічені тягарем вічної небезпеки. Аджеж понад десять років цей тягар давить його. І ось, раптом, почнеться нове, справжнє життя!

Чорна тарілка радіоприймача, немов око циклопа, темніє в передранкових сутінках. Не дивлячись на годинника, Олексій Петрович знає, що зараз застукає невидимий монометр, і в такт йому застукає його, напружене докраю, серце: так-так, так-так. Потім — позивні: "Широка страна моя родная..."; ніжні, мелодійні звуки, наче зі старовинної музикальної шкатули, і тоді добре знаний усьому Советському Союзові, оксамитний голос диктора Левітана: "Вніманіє, вніманіє! Говоріт Москва! Передайом последнюю сводку Інформбюро: наші войска, после упорних бойов, оставілі города...". А далі — розповіді про перемоги, про героїчний подвиг якогось бійця, що взяв у полон цілий батальйон німців, знищивши перед тим десять ворожих танків. Оповідання в душі легендарного козака Кузьми Крючкова — "одним махом сімох побивахом".

Далі Олексія Петровича не цікавило. Серце стискалося радісно, і віра у визволення міцніла: фронт наближається!

Крізь віконниці пробивалися сірі паруси осіннього ранку. Чітко відраховували секунди кухонні "ходики".

Олексій Петрович лежав на тапчані, закинув-

ши руки за голову, і думав. Змушував себе бути спокійним, розважливим. Хоч як поривало його зірватися з місця і бігти, бігти назустріч фронтові, назустріч тому далекому гупанню гармат, але роками вироблена обережність змушувала тримати себе в руках.

"Ходики" вибили пів до сьомої. Олексій Петрович підвівся, сунув ноги у виступці і, накинувши на плечі старенького піджака, засвітив на стіні гасову лампу. Примус чомусь не хотів горіти, мабуть, забила форсунка. Та й не диво, бо гас продають найгіршої якості. Слава Богу, що й такого дістав. Клаптики оксамитної сажі огорнули голочку примуса, тріпочучи, як крильця метелика, від руху повітря. "Тільки вчора почистив — знову весь в сажі!" — роздратовано подумав Тимченко. Він дістав з-під цератки кухонного стола примусну голку і заходився чистити неслухняний примус.

Нарешті спалахнула блакитна айстра вогню, і голубий емальований чайник покірно прикрив його собою.

Як завжди в цей час, канонада замовкла, але тиша не поверталася: село прокидалося, бряжчали відра, пронизливо верещав коловорот колодязя, мукали колгоспні корови голодними голосами, перегукувалися жінки.

У сніях, під бляшаним рукомийником, Олексій Петрович старанно помився, примочив густе кучеряве волосся, сильно посріблене на скронях, і витерся шорстким рушником. Все це робив механічно, в той час, як думка працювала настирливо над тим самим питанням: що робити? чи ждати

німців тут, у цьому селі, чи виїхати десь, загубитися серед чужих людей?

Перший проєкт видався придатнішим, бо, хтозна, чи не чекає вже на нього тут пастка, чи не чигають на нього місцеві партійці, як кішка на загнану мишу, щоб кинутися і задушити. Хоч і пашпорт, і решта документів у нього добрі, але не він один є власником своєї таємниці. Те, що її знає Ганна, завжди примушувало його триматися обережно. Невже він вважає Ганну здатною на підлість, на донос? Одверто кажучи, він не може за неї ручитися.

Це страшно, але це так. Він не певний, що його жінка, колинебудь, посварившись з ним, не розповість НКВД всього того, що три роки тому, закоханий і довірливий, неначе сімнадцятилітній юнак, він повідав їй, найдорожчій істоті. Як скоро минуло щастя! Прийшла зрада, її зрада з красунем бригадиром, ще там, на Донбасі. Потім переїзд сюди, власне не переїзд, а втеча від кривих усмішок, від натяків, від образливого співчуття. Рогатий чоловік!.. І він мусів скоритися, бо вона знала про нього все, і недвозначно натякнула, щоб він не надумався її кидати. . .

Скорився, стиснувши зуби, забрав її з собою в це село, в колгосп, щоб сховати свій сором і розпач, щоб відірвати її від коханця.

Народилася дитина. Ганна розіграла комедію передчасних пологів, але Олексій Петрович краще за будь-кого знав, що пологи були нормальними. Став перед фактом: Юрко не його син. Пережив і це, і полюбив дитину, як свою рідну, як тільки міг полюбити, спрагнений тепла і ласки,

потребуючи виладувати нерозтрачену любов і ніжність.

Тепер не тільки страх за себе, але й страх втратити Юрка примушував його терпіти коло себе цю брехливу, похитливу істоту, цю гарну самицю з фальшивим сміхом і очима злої кішки. Як же він страшенно помилився, не зрозумівши, що і вийшла вона за нього, старшого на 15 років, лише для того, щоб його ім'ям прикривати свою розпусту!

Чайник, обурений неувагою, вже кілька хвилин, як верблюд, плював водою, а Олексій Петрович все стояв з рушником у руках, безтямно дивлячись на вогник стінної лямпи.

У сусідній кімнаті, за щільно зачиненими дверима, щось грюкнуло, і слідом почувся дитячий плач. Це прокинувся Юрко і, очевидно, встиг щось розбити, бо сонно-сердитий голос Ганни, в супроводі дзвінкого ляпанця, обурено вигукнув: "Ти знову лізеш на мій туалет, паскудний хлопчисько! Скільки разів казала тобі: не смій чіпати тут нічого!"

Двері розчинилися і розпатлана, в самій сорочці, Ганна випхала в кухню Юрка.

Глянувши з ненавистю на затріснуті двері, Олексій Петрович підняв на руки дитину, яка охопила рученятами його шию і, гірко плачучи, припала личком до його щоки.

— Мама Юлці в-а-в-у! — схлипнув Юрко, показуючи батькові почервонілу ручку.

Тепла хвиля жалю і ніжності залила серце. Олексій Петрович цілував мокру і солону від сліз щічку сина і вдавано суворим голосом питався:

— А що Юрко зробив? Поліз на мамин стіл

і розбив щось? А нащо Юрко так зробив? Чом Юрко не слухається мами?

Чисті кринички дитячих очей ще по вінця повні сліз, а рожеві пелюстки уст вже лукаво усміхаються і рученьята роблять виразистий рух униз.

— Юрко бах! — в захопленні вигукує дитина і залиvisto сміється, відкинувшись усім тільцем назад.

— Ох, ти ж, халамиднику! — лякається Олексій Петрович, підхоплюючи і міцно стискаючи дороге тільце. — Що ж це ти робиш? Мало з рук не випав, дурненький!

Посадивши Юрка на стільця, Тимченко заходився варити йому кашу. "Вона знову прийшла вчора по 12-ій. Де ходить? З ким? — кинувши погляд на двері, подумав він, але враз відчув, що це питання відійшло вже на другий плян, і що нема вже болю від думки, що його зраджують. — Нехай! Коли прийде визволення, все з'ясується, все вирішиться, почнеться нове життя. Тільки б не зробити помилкового кроку, тільки б витримати цей час, поки прийдуть німці. Тільки б не "засипатись", — підказала пам'ять блатняцький вираз.

ГУДЕ ЗА ОБРІЄМ

Хтось застелив його робочий стіл чистою газетою. Це, мабуть, Дарина, убиральниця, вона завжди про нього дбає. Добра жінка, втілення жі-

ночости і доброти. В цей час, коли вже чути канонаду, турбується, щоб йому було добре. Знає, що він не зносить бруду!

Так думав Тимченко, виймаючи з шафи листи виплати колгоспникам на трудовні. Може й рахувати вже не треба? Прийдуть німці, все зміниться. Проте, треба щось робити...

Мружачи око від диму цигарки, Олексій Петрович пересунув на рахівниці перші кісточки.

На ганку щось загувало, хтось збивав болото з чобіт. Потім у двері просунулась кремезна постань голови колгоспу, Козодуба.

— Добридень, товаришу Тимченко, що це ви й досі з рахунками возитеся? Кидайте всю що муру. На сьогоднішній день є поважніші справи. Ворог наступає. Треба ліквідувати все. Є наказ виганяти худобу на схід. Де наші люди? — оглянув він порожню кімнату. — Де кур'єр? Розшукайте його негайно, товаришу Тимченко! — наказав Козодуб і присів боком до свого столу.

— Невже ж таки прийдуть сюди? — з добре розіграним огірченням запитав Олексій Петрович і встав із-за столу.

— А ви думаете! Німець пре, як ошалілий, чорт би його забрав!

Обличчя голови, просте, селянське обличчя, було блідіше, як звичайно, а під очима заокруглилися грубі, темні подушечки, знак безсонної ночі.

Тимченко, накинувши пальто наопашки, вийшов на ганок. Мжичив дощ, і сірий, як колгоспне життя, ранок ще тільки протирав закислі очі. Кругом розвезло таке болото, що страшно було ступити навіть у чоботах. Проте, треба було розшу-

кати "кур'єра", як пишно називав голова старого діда Трохима.

Під ногами схлипує болото, наче хтось плаче. За чим? За советським укладом, що розвалюється? Навряд. Що дав він цим обдертим хатам? Розгороджені, спустошені, стоять вони сиротами під рідним небом. Пригадався Шевченко: "Її окрадену збудять..." Хто збудить? Німці?

Дідова Трохимова хата, здається, найбідніша в усьому селі, сірою купкою примостилась під горою. Ні тину, ні повітки. І калюжа перед ганком, як обличчя дідове, вкрита рясними зморшками, що їх нагонить вітер.

— Гей, діду Трохиме! — гукнув здалека Тимченко, не маючи бажання лізти в калюжу.

На порозі з'явилася баба Секлета, яку на селі прозвали "Скелета" за її неймовірну худорбу.

— А що там таке? Чого треба? — спитала непривітно, але, пізнавши Тимченка, відразу злагідніла. — Звиняйте, а я думала, що це бригадир.

— Хоч і не бригадир, а мушу просити діда до управи, голова кличе.

— Хворий дід, ноги рематизма розломила, а взути нічого, босий. Куди в таку хлющу? Скажіть, хай голова чоботи пришле, тоді й піде, а так не пущу! — рішуче сказала Секлета і зникла за дверима.

Олексій Петрович сумно посміхнувся. Ну, що ж йому робити? Баба має рацію, тут і в чоботах холодно, а босому? Згадався анекдот: Чому в ССРСР усі босі? Щоб легше було здоганяти Америку.

На заході знову загуркотіло. Тепер вибухи бу-

ли сильніші, як уночі. А може це тільки так здається?

"Треба вирядити Ганну з дитиною до її тітки, хай там пересидить, поки перейде фронт", — думав Олексій Петрович, місячи чобітьми болото.

В управі колгоспу йшло засідання. Зібралася вся партійна верхівка. З райцентру приїхав уповноважений. Голова вийшов на ганок і дозволив Тимченкові йти додому. "Покличу вас пізніше", — сказав, і без церемоній затріснув двері.

З димаря будинку управи підіймався легкий, ледве помітний димок і, як сірі мотилі, вилітали шматки попелу. "Палять папери, — подумав Тимченко, прямуючи розкислою вулицею до своєї хати. — Скільки гріхів сховає вогонь, бо така його місія — нищити усяку нечистоту, очищати землю від бруду. Ех, якби мені гранату зараз, очистив би і я землю від того бруду, що сидить в управі!" — відгукнулося минуле несподівано і сильно, і рука мимоволі сягнула до пояса. — "Тю, навіжений!" Схаменувся, і розглянувся навколо. Вулиця була порожня, тільки якась жіноча постать простувала йому назустріч, з трудом витягаючи з грязюки ноги.

Олексій Петрович усміхнувся і приспівив ходу.

— Добридень, Віро Федорівна! — ще здалека гукнув.

Жінка зупинилася, шукаючи точки опори на слизький, глинястий дорозі. З-під великої, білої хустки вибилося пасмо чорного волосся, різко підкреслюючи білість високого чола. Жінка простяг-

ла Тимченкові руку, тримаючи другою під хусткою купу зошитів.

— Добридень, Олексію Петровичу! — привіталась і всміхнулась сумно і ласкаво, стиснувши його руку. — Вибачте, що вітаюсь лівою, права зайнята.

— То ще краще, до серця ближче! — пожартував Тимченко, потискаючи її мокрі і холодні пальці.

— Рада, що зустріла вас, на серці так тоскно, так страшно. Може хоч ви мені скажете щось, порадите... Говорять про евакуацію, а я не знаю... Невже кидати все і йти у безвість зі старенькою мамою і малим? Невже ж усю Україну здадуть німцям? Що думаєте ви робити? — Віра замовкла, чекаючи на відповідь.

— Що ж я можу порадити вам, дорогенька? — дивлячись у її збентежені сірі очі, відповів Тимченко. — Зараз в управі нарада. Нас, вибачте на слові, безпартійну сволоч, не запрошують. Думаю, вони щось вирішать, дадуть якісь вказівки. Приїхав хтось з райцентру. Що німці сюди прийдуть, нема сумніву. Чуєте, як гуде за обрієм? І сьогодні ближче, як учора. Але, якщо ви й лишитеся тут, вам нічого від німців не буде. Ви ж безпартійна...

— Алеж там Гриць! Залишитися по цей бік фронту, а він — там! — гаряче заперечила жінка.

— Тоді вам треба їхати на схід, евакуюватися, — вирішив Тимченко. — Натискайте на Козодуба, хай дає коні.

— Ну, а ви що думаєте? — жінка допитливо дивилася у вічі Тимченкові. Йому стало раптом соромно, що і цій сердечній людині він мусить бре-

хати, але, поборовши в собі бажання сказати правду, відповів ніби недбало:

— Е, що там я! Яюсь то буде. Думаю, що мене покличуть до якоїнебудь тилової частини. Ось родину хочу вирядити у безпечніше місце. Як скінчиться нарада, піду до управи, буду добиватися, щоб дали коней. Приходьте й ви, будемо спільно діяти.

— Коли ж це буде, у мене ж школа... — нерішуче сказала Віра.

— Ось після школи й приходьте!

— Добре, домовились! — усміхнулася вона і, кивнувши на прощання, рушила далі.

Олексій Петрович трохи постояв, дивлячись їй услід.

ДВІ РОДИНИ

Будиночок Дубенків у безрадісному житті бухгалтера Тимченка був тим острівцем, де він відпочивав душею і привертав внутрішню рівновагу.

Три роки тому, коли Тимченки приїхали сюди з Донбасу, гаряча участь в їхній долі пари Дубенків і старенької Віриної мами, Олени Олександрівни, зворушила і назавжди прив'язала до них Олексія Петровича.

Гриць Дубенко був директором школи, мав тут певне становище і жив з родиною у тому затишному будиночку, що належав його тещі, жи-

тельці цього села. Віра викладала в тій самій школі, мати вела господарство і доглядала малого внука Ігоря. Життя проходило в праці, але спокійно, зогріте щирою любов'ю, що з'єднувала цю дружню родину.

Поява свіжих людей у селі, природно, викликала зацікавленість місцевої інтелігенції. Хоч Тимченко, пригнічений нещасливими родинними обставинами, уникав ширших знайомств, з родиною Дубенків він зійшовся і скоро став у них частим і бажаним гостем.

З Ганною сталося інакше. Не зважаючи на те, що Віра поставилася до неї з усією, властивою їй, добротою і щирістю, Ганна бокувала її товариства, розуміючи, очевидно, що Віра, ніжна дружина і віддана дочка й мати, не може схвалювати її легковажної поведінки. Крім того, Ганна була значно молодша за Віру і, в багатьох випадках, вони просто не могли зрозуміти одна одну. Проте, це не заваджало жінкам підтримувати добрі взаємини, особливо, коли на світ прийшов Юрко і Ганна так потребувала порад старших, досвідчених жінок.

Але вдарила війна і брутально порушила спокійну течію Дубенківського життя. Гриця забрали до війська у перші ж дні і, після трьох листів з передової позиції, зв'язок з ним урвався. Віра тяжко переживала розлуку, але свідомість, що не одна вона в такому положенні, що вся країна переживає критичний стан, примушувала її гідно нести тягар голови родини.

І тут у великій пригоді стала їй некорислива дружба Тимченка. Усю чоловічу роботу взяв він

на себе і виконував її сумлінно, так само, як і для своєї власної родини.

П'ятилітній Ігор, Вірин синок, обожнявав дядю Олексу, старенька мама полюбила його, як рідного, і тільки Ганна остаточно відійшла від Дубенків, плакаючи таємно свої особисті інтереси, часто і надовго зникаючи з дому, цілковито занехавши і материнські, і господарські обов'язки.

**
*

Обдерши цурупалком шматки болота і старанно витерши чоботи ганчіркою коло порогу, Тимченко увійшов до кухні.

На підлозі сидів Юрко і, висунувши кінчик язика, вирізував ножицями якусь картинку з дитячої книжки. Побачивши батька, він так рвучко схопився з підлоги, що кінець розчепірених ножиць черкнув його голеньку ніжку вище коліна.

Батько стурбовано нахилився над дитиною, але Юрко не плакав, а тільки дивився перелякано, як на білій шкірі виступало червоне намистечко крови.

— Юрчику, ти знову взяв ножиці? А я що тобі казав? Чому не слухаєшся тата? — докоряв синові Тимченко, виймаючи зі шафки на стіні пляшку з йодом. — Тепер буде пекти трохи, але муши терпіти, бо сам винен. — Говорячи це, Тимченко відібрав з Юркових рук ножиці, посадив його на стіл і помастив йодом ніжку.

— У-у, пече! — скривився Юрко, але заплакати не встиг: пекти перестало. Тоді він знову потягся за ножицями.

— Ти краще візьми олівця і розмальовуй кар-

тинки, а ножицями я мушу собі... штани підри-зати, — придумав батько нагоду відібрати ножиці.

На порозі спальні стала Ганна. Рожевий халат у великих, червоних квітах ледве тримався на її пишних плечах. Недбало підібране волосся золотими пасмами звисало на шию і плечі. Вона вся була рожева і тепла, просто з ліжка, і, глянувши на неї, Тимченко мусів признатися собі, що вона надзвичайно вродлива.

— Чого кричите, спати не даєте? — незадоволено оглянула Ганна свою родину. — Я думала тут щось сталось... І знову на руках! — обурено вигукнула вона, побачивши Юрка на руках у батька. — Ти так привчив його, що він інакше, як з дорослими, і бавитися не вміє. Вранці схоплюється і будить, вимагає, щоб я йому казки розповідала. Це твоє виховання! Авжеж! Усе сидів би на руках, а мені ніколи...

— Так, тобі ніколи! Не вешталася б десь до півночі, то й не вилежувалася б до десятої, — відрубав Тимченко, глянувши на годинника, що якраз почав вибивати десяту.

— Не твоє діло, що я вештаюся! — згорда кинула Ганна і, ліниво тягнучи ноги у виступцях, пройшла до столу і почала розпалювати примус.

— Слухай-но, Ганно, — перервав її Олексій Петрович, — тепер нема часу на суперечки. Надходять німці, і тут можуть бути бої. Я дістану сьогодні коней, і ти з Юрком виїдеш до тітки в Анастасіївку. Там буде безпечніше. Та й до залізниці ближче.

— А ти? — обернулася до нього Ганна.

— За мене не турбуйся, я встигну утекти в

останню хвилину, якщо буду знати, що ви в безпеці. Одне діло родина, а інше — я сам.

— Родина! — презирливо буркнула Ганна. — Дуже ти дбаєш за родину!

— За кого ж я дбаю? — тихо і з докором кинув Олексій Петрович, з ніжністю глянувши на Юрка, що вже сидів у кутку, складаючи з кубиків дімочок. — Ось бачиш, як він гарно бавиться!

— "Гарно бавиться!" — перекривила Ганна чоловіка. — А хто сьогодні вліз на мій туалет і розбив флякон "Красної Москви"?

Згадка про втрату одекольону погіршила її настрої.

— Ну, що ж, з кожною дитиною це може трапитись, — постарався заспокоїти розгнівану дружину Тимченко.

— Так, коли сам не купив, то й не шкода!

Це був уже виклик. Кожному ясно, що за жальюгідну платню колгоспного бухгалтера "Красної Москви" не купиш.

— Дивись, щоб не довелося й тобі відповідати, як співучасниці розтрати, коли той, що купив, сяде на лаву підсудних! — наголосивши слово "купив", відповів Тимченко.

— За мене не турбуйся, — повторила його слова Ганна і знову зайнялася примусом.

— Поки ти носиш моє ім'я, я вимагаю, щоб ти зо мною рахувалася! — витиснув Тимченко з себе, стримуючи гнів.

— Твоє ім'я? — насмішковано примружила Ганна зелені, русалчині очі. — Але яке власне? Перше, друге чи третє? Доктора Горленка, бухгал-

тера Тимченка чи, може, Гірського Вовка? Може і я вовчиця? — І вона зареготала.

— Мовчи! — з погрозою в голосі перервав Тимченко жінчин сміх. — Не жартуй з цим, Ганно! — Він уже опанував себе: ні, він не дасться на провокацію, коли визволення так близько, він не зробить приємности чекістам, дозволивши пустити собі кулю в потилицю.

— Одним словом, збирайся! — раптом змінив він тему розмови. — Візьми тільки те, що конче потребуєш для себе і Юрка. Решту речей я спакую і відвезу на станцію.

— Яким правом ти порядкуєш мною, як своєю власністю? — обурено запитала Ганна. — Хочеш здихатися? Вірочка в голові?

— Не кажи дурниць! — вигукнув Олексій Петрович, зрозумівши, на що вона натякає. Віра! Вона ревнує його до Віри, сміє ревнувати! Вона, ця зрадлива самиця, яка зробила його батьком чужої дитини! Ні, це вже занадто!

І все ж таки й цим разом він стримався, закусивши до болю губу.

— Вже хто-хто, а ти б посоромилася дорікати мені дружбою з Дубенками. Чи не ти мусиш завдячувати їм допомогу і турботу за тебе і Юрка? І тобі не соромно? Так, я люблю цю родину і дещо помагаю їй, бо самим жінкам тяжко господарювати, а щодо моїх взаємин з Вірою Федорівною, то не суди всіх по собі: Віра — порядна жінка, вона любить чоловіка і їй, крім нього, нікого не треба.

— Ага, вона порядна, а я ні! — скрикнула Ганна, гнівно блиснувши очима.

Сварка починала набувати небезпечного характеру.

— Чого ж ти хочеш? — спитав Тимченко, суворо глянувши на жінку.

— Хочу залишитися тут! — була уперта відповідь.

— Але подумай про Юрка! Тут можуть бути бої, бомбардування. Село лежить на перехресті доріг...

— Що нам, те і йому! — відповіла Ганна.

"Ні, ні! — запротестувало все єство Тимченка. — Хай ми загинемо, а він мусить жити, мій хлопчик, моя радість!"

— А я думаю, що ні тобі, ні йому тут не треба бути! — заперечив він. — Перебудете у тітки, поки з'ясується справа з дальшою евакуацією. Тоді я заїду за вами. Так буде краще, правда, Юрчику? — жартівливо звернувся він до дитини, підіймаючи її з підлоги

Яку велику, переможну владу мають над ним цей шматочок слабенького життя, ці ніжні, теплі рученята, що гладять його по щоках, ці крихітні губ'ята, що випнулися наперед, повторюючи: "Колючий, колючий!"

— Отже, пакуйся, а я піду здобувати коней, — примирливо сказав Тимченко і, насунувши на голову кепку, вийшов з хати.

Передошило. Суцільна сіра запона, що заступала небо, роздерлася, і окремі її клапти, у вигляді брудних хмар з пошматованими краями, неслися швидко і низько, сіючи навколо гнітючу тривогу. Бліді сонячні промені проривалися час від

часу між хмарами, але відразу ж ховалися, наче відтинані їхніми гострими краями.

Тимченко прислухався: за обрієм гуло ще сильніше, як уночі. Наче якийсь велетень забивав там у землю палі своєю гігантською довбнею.

ЧЕРВОНІ ТІКАЮТЬ

Два дні через село йшло червоне військо. Спочатку це були великі з'єднання, що відступали організовано, під проводом своїх командирів. З причілкового вікна дідової Трохимової хати, де знайшов собі пристановище і спостережний пункт Тимченко, було видно, як зморені й неголені командири, в заляпаних болотом шинелях, крокували попереду свого війська.

Червоноармійці вже втратили войовничий дух і йшли зігнувшись, з трудом пересуваючи втомлені ноги, абияк несучи свої "гвинтовки", тягнучи по землі довгі і незграбні протитанкові рушниці, та станкові кулемети.

Одного разу перед хатою, в якій заховався Тимченко, розігралася характерна сцена — ознака морального розкладу армії, її поразницьких настроїв. До червоноармійця, що тяг по землі свою рушницю, підійшов політрук і щось гостро йому сказав. Що саме, не було чути, але Тимченко зауважив, що політрук був напідпитку. І раптом червоноармієць, кинувши рушницю на землю,

замахнувся і дав політрукові такого ляпаса, що той ледве втримався на ногах. Політрук вхопився за револьвер. До них кинулися червоноармійці, розтягли, і частина мовчки попленталась далі.

Тимченко не без злорадosti усміхнувся. "Жніть, що посіяли, — подумав він. — Дурний той всяк, що йде захищати владу, яка розкуркулила, знищила його батьків, а його самого загнала в колгоспне ярмо".

Дедалі військові групи почали рідшати. Вояки йшли вже купками по 10-15, багато було вже беззбройних, лише з торбами для протигазових масок і флягами, в які набирали по дорозі воду.

Довга сільська вулиця круто спускалася вниз, до криниці, а далі тягнулися луки і починався ліс. Ген-ген за лісом плив невидимий Дінець. Ось туди, до Дінця, й прямувало розгромлене советське військо.

Пізніше в тому ж напрямі посунули обози, окремі вояки, цивільні. Якийсь запізнілий колгосп прогнав, із криком і гомоном, свою худобу.

Селянки виносили воякам воду, хліб, якого й самі мали небагато, з скорботно затиснутими устами вдивлялися у брудні, втомлені обличчя, і, певно, кожна про себе думала: "А може й мій десь там бідує. Ех, ви, мої сердешні!"

Усе частіше появлялися над селом німецькі літаки-розвідники і, спускаючись майже до стріх, поливали дорогу кулеметними серіями.

Якось уночі до Трохимової хати приловз поранений у голову вояк. Розмотавши брудне ганчір'я, що ним була обв'язана голова раненого, Тимченко побачив пробитий уламком бомби череп і

посічені дрібні кісточки, що вп'ялися в сіру масу мозку. Рана була смертельною, і Тимченко зрозумів, що тільки твариняча жадоба життя примусила повзти, шукаючи рятунку, цю напівмертву людину.

Другим Тимченковим пацієнтом став хлопчик Трохимової сусідки, Мишко. Його також поранило уламком бомби, коли німці почали бомбити ліс. Тимченко взявся лікувати Мишка, але чим? Треба було негайно йти додому за медикаментами, хоч як не хотілося Тимченкові, щоб його бачили в селі.

Користуючись з розгубленості колгоспного начальства, якому було не до нього, бо кожне прагнуло якнайшвидше виїхати на схід, Тимченко за свій новий костюм дістав у сусіда коня і підводу і, майже силою, примусив Ганну з дитиною виїхати до тітки. Чому Ганна противилася, він дізнався пізніше: її обіцяв забрати з собою в евакуацію завідувач місцевої кооперативи. Але тільки її саму, без дитини.

Тимченко примусив Ганну виїхати раніше, і розчарований "зав" евакуювався сам зі своєю крамничкою. Ганна плакала, проклинала свою долю і "тирана-чоловіка", присягалася, що віддячиться йому, що він її "ще пригадає", але мусіла скоритися.

Тимченко добре розумів, на що вона натякала, і тому, провівши родину за село, вирішив додому не вертатися. Хай думають, що він також виїхав. Йти до Віри, яка після довгих вагань вирішила залишитися, він не хотів: там було багато чужих людей, і можна було наразитися на ще

більшу небезпеку. І Тимченко попросився до діда Трохима, де відчував себе у такій-сякій безпеці.

І ось тепер треба було йти по медикаменти.

Прокрадаючись городами поміж соняшниками і кукурудзяним бадиллям, Тимченко прислухався до незвичної тиші. Не чути було канонади. Село наче причаїлося, чогось чекаючи. Вечірнє сонце ніжно пригрівало спину, і здавалося, що ніякої війни немає, що це звичайний, погожий вечір, яких буває немало на Україні всередині жовтня.

"Затишшя перед бурею", — подумав і, розсунувши густі стебла кукурудзи, визирнув на дорогу.

Щоб дістатися до своєї хати, він мусів вийти на шлях і пройти ним з півкілометра. Зустрічі були можливі і небажані.

Розглянувшись на всі боки, Тимченко перебіг через дорогу і, не сповільнюючи ходи, пішов бічною стежкою. Але не встиг він ступити й сотки кроків, як зліва, з-за рогу крайньої хати вихопилось маленьке зелене авто. Ховатися було вже запізно. Шофер, советський сержант, враз загальмував машину. З вікна висунулась голова у військовому кашкеті з червоною зіркою. На комірі гімнастерки червоно виблискували три емалеві "шпали".

— Гей, товаришу, а підійдіть но сюди! Це дорога до К.? — гукнув хрипкий, звиклий наказувати голос.

Тимченко зупинився. Зрештою, чим він ризикує? Документи у нього в порядку. Він, не кваплячись, підійшов до авта і відповів:

— Доїдете до роздоріжжя і звернете ліворуч.

Оце й буде дорога на К., — показав рукою і, не обертаючись, пішов далі.

Якби він оглянувся, він побачив би, що батальйонний комісар вихилився з вікна і довго дивився йому вслід.

"Де я бачив це обличчя?" — думав батальйонний комісар Суровцев, утративши з очей постать що його зацікавила. Щось ніби знайоме було в цьому жовтавому обличчі, у скісно поставлених, вузьких очах, з недобрими вогниками на дні зіниць. І раптом у пам'яті яскраво постала картина: скупно присипані снігом вугласті скелі, скажений біг річки десь у головокружній глибині, на дні провалля, і там, на камінні, спотворені трупи коня і людини. І плач осетинських жінок над кручею.

Там, на дні провалля, загинув доктор Горленко, той самий, що він його знав, як колишнього соловчанина і як нареченого юної осетинки, яку земляки викрали і заховали в горах. Так, так, він, Суровцев, був тоді слідчим північно-кавказького ГПУ. А доктор Горленко завідував лікарнею в Куртатинському міжгір'ї, в авулі Лац. Тоді ще у доктора гостював брат з красунею-жінкою, в яку закохався старий слідчий, начальник Суровцева. А потім та смерть доктора. Самогубство, убивство чи нещасний випадок? І тепер ця зустріч, це обличчя, яке, раз побачивши, тяжко забути. А може це двійняк? Аджеж акт про те, що Горленко розбився, підписаний і скріплений печаткою, мусить лежати десь в архіві ГПУ. Суровцев сам підписав той акт, зазначивши, що правда, що обслідувати труп не було можливости, бо він лежав на недо-

сяжній глибині. Але в бінокль було ясно видно, що там лежить людина, в якій з одягу всі пізнали Горленка. А з ним поруч його улюблений кінь з поетичним ім'ям, як його... забув, не важно.

— Стійте, сержанте! — гукнув батальйонний комісар Суровцев схвильовано.

Машина спинилась.

— Слухайте, сержанте Скворцов, ви комуніст? — довірочно запитав Суровцев.

— Комуніст, товаришу батальйонний комісар! — відповів сержант голосом, у якому забриніло здивовання.

— Я хочу доручити вам відповідальну справу. Ви бачили типа, що показав нам дорогу? Запам'ятали його обличчя?

— Запам'ятав, товаришу батальйонний комісар.

— Ви зараз підете за ним слідом і простежите, де він мешкає. З очей не спускайте, але так, щоб він не бачив, що за ним стежать. Я поїду в район сам і пришлю вам людей і машину. Зрозуміли? Виконуйте!

— Єсть виконувати! — відповів сержант і вискочив з авта, яке повним ходом рушило далі.

РУКИ ВГОРУ!

Буває так: довгий час людина тримається на сторожі, пильнує кожного свого руху, кожного

слова, бо знає, що найменша необережність може коштувати їй життя. Та ось, може на кілька хвилин, постає реакція, натягнені нерви відпружуються, і людина наче забуває своє положення, непереможно і підсвідомо прагнучи спокою, прагнучи стати самою собою. Це бажання охопило Тимченка, коли він переступив поріг своєї хати.

Тут все свідчило про поспішний від'їзд: купа газет на підлозі, розкидані дитячі іграшки, розсипані манні крупи. В сусідній кімнаті голе, без постелі, ліжко, туалет, а попросту кажучи скринька з-під яблук, обтягнена блаженкою рожевою ряднинкою, без дзеркала; якісь папірці, книжки з кольоровими образками. Тимченко підняв одну з підлоги. На обкладинці кіт у костюмі пажа, у високих червоних чоботах, нагадав йому Юрка, коли той, бавлячись, взувався в його власні чоботи, в яких не міг ступити й кроку. І серце Тимченка стишлося жалем.

"Як йому там живеться? Аджеж мати не любить його, він для неї тягар, який в'яже її на руки й ноги. А ще й за те не любить, що пологи були тяжкі, і Ганна й досі не простила дитині пологових мук. Якесь дивне, протиприродне почуття. Здавалося б навпаки: що тяжче дісталась дитина, то дорожчою вона має бути..."

Тимченко знову вийшов у кухню і, заглиблений у думки, присів на тапчані.

Згадалося, як, привізни Ганну з лікарні додому, він сказав їй, що розуміє тепер, чому вона вийшла за нього заміж, що знає, що дитина не його, але згодний поставити хрест на минулому і прийняти Юрка за свого власного сина. Вони ви-

їдуть з Донбасу, поселяться там, де ніхто їх не знає, і почнуть нове життя. Він тоді ще на щось надіявся, мабуть на те, що материнство змінить Ганнину вдачу, що своєю лагідністю він викличе в неї повагу до себе. Даремно...

Минуло кілька тижнів, поки він одного вечора відважився підійти до дитини. Ганна, доручивши йому Юрка, десь побігла, а дитина розкричалась, вимагаючи до себе уваги. Розгорнувши мокрі пелюшки, Тимченко замінив їх сухими. Дитина відразу заспокоїлась і раптом, намагаючись вхопити рученятами батька за ніс, засміялась. Щось обірвалося в грудях у Тимченка, наче крига розтопилась від цього щасливого дитячого сміху. Він нахилився низько над крихітним личком, вдивляючись в нього і відчуваючи, як щось гаряче й гірке підступає до горла.

З того часу любов до дитини зростала з кожним днем, а з роками і Юрко відчув цю любов і відповів на неї всім своїм маленьким серцем. Недаремно він так ревно плакав від"їжджаючи і весь час просив: "Татуню, і ти з нами!"

**
*

Низько, низько пролетіли німецькі літаки. І слідом, один за одним, кілька оглушливих вибухів струснули хату. Це відразу повернуло Тимченка до дійсности. Згадав, за чим прийшов, кинувся до аптечки, повибирав усе потрібне, розіпхав по кишнях і обережно вийшов на ганок.

Надворі споночіло, але там, де була залізнична станція, багряніла тремтлива смуга пожежі. Видно було, як вогонь швидко поширювався, ви-

бухав мільярдами іскор, які фоерверком розсипалися в темному небі.

Тимченко квапливим кроком перейшов шлях і, легко знайшовши знайому стежку, попрямував до діда Трохима. Моторошно в цілковитій тиші палахкотіла пожежа. Здавалося, було б природньо, якби лунали крики, гомоніли люди, вийшовши поглянути на біду, поспівчувати, поахкати, але від цього мовчазного палахкотіння заграви над завмерлим селом віяло якимсь містичним жахом.

Шелестіло кукурудзиння хрустким шовком. І враз, чи то справді, чи лише так здалося Тимченкові, поміж бадиллям промайнула тінь.

Він спинився. Чуйне вухо схопило сторонній звук, щось інакше, як шелест кукурудзяних стрічок. Тимченко навіть не усвідомив, що саме він почув, але якимсь звірячим чуттям вгадав сторонню присутність. Але хоч як напружував слух, більше нічого не міг почути.

У хаті діда Трохима, при світлі гасової лямпки, Тимченко перев'язав Мишкові рану і відіслав хлопця додому. Потім, присівши на край полу, що правив йому за ліжко, почав скидати чоботи. Аж враз двері розчинилися від сильного удару ногою і в хату вдерлося кілька озброєних міліціонерів на чолі з сержантом Скворцовим.

— Руки вгору! — пролунав гострий наказ.

"Тікати!" — майнуло Тимченкові в голову, поки руки, з чоботом в одній із них, повільно підносилися вгору.

Але тікати було нікуди: на дверях стояли міліціонери, а маленьке вікно, навіть пробивши сво-

їм тілом, він навряд чи міг би використати для втечі. Тонем крайнього здивування Тимченко звернувся до сержанта:

— В чому справа, товаришу?

— Документи! — гримнув Скворцов. — Хто ви такий?

— А вам кого треба? — запитав з ноткою виклику Тимченко.

— Давай, не балакай! — заревів сержант і звернувся до міліціонерів: — Обшукати його!

— Яким правом!? Де ордер на арешт!? — вигукнув Тимченко.

— А, тобі ордера!? Маєш! — злорадісно відповів сержант і сунув під ніс Тимченкові клапоть паперу.

Поки міліціонери обмацували його кишені, Тимченко оглянув ордер. Був він виписаний начальником районного НКВД, Фельдманом.

Гостра і нищівна, як ніж убивці, думка, пронизала мозок: "Зрадила Ганна!" Від злоби і огиди судорогою звело щелепи.

— Алеж ордер на прізвище Горленка, а я — Тимченко! — обурено крикнув він.

— Давай виходь! Там розберуться!

ТІНІ МИНУЛОГО

Маленьке зелене авто загальмувало перед будинком районного НКВД, і його передня части-

на виринула із збитої ним куряви, як риб'яча голова з каламутної води.

Комісар Суровцев вибіг на ганок і вже вхопився за ручку дверей, коли вартовий заступив йому дорогу.

— Ваша перепустка, товаришу батальйонний комісар!

— Мушу негайно бачити начальника! — тоном наказу сказав Суровцев.

— Треба зателефонувати. Як ваше прізвище? — запитав вартовий і, одержавши відповідь, зник за дверима.

В коридорі НКВД панувала метушня. Мовчки пробігали службовці з пачками паперів у кольорових течках, несли друкарські машинки, аритмометри — НКВД евакуювалось.

Перед дверима з табличкою "Начальник районного НКВД тов. Й. Фельдман" Суровцев зупинився, прислухаючись до голосів, що долітали з кімнати. Потім постукав і увійшов.

Чоловік у військовій уніформі, що стояв до нього спиною, обернувся. Другий, що сидів за столом, підвів утомлені, почервонілі очі. Перед ним на столі горіла лампа. Вікна були замасковані чорним папером.

— Чи можу говорити з товаришем Фельдманом? — запитав Суровцев.

— Я вас слухаю! — відповів той, що сидів за столом.

— Я хотів би... — і Суровцев виразисто поглянув на того, що стояв.

— Маєте щось секретне? — Фельдман зробив

очима знак, і той, що стояв, вийшов, клацнувши закаблуками.

— Чи можу я... — на мить Суровцев зупинився, шукаючи відповідного слова, — чи можу розраховувати на вашу допомогу в важливій справі?

Фельдман показав рукою гостеві на крісло і, поки Суровцев сідав, витримав павзу.

— Поперше, я хотів би знати, з ким маю честь говорити, — сказав він, поставивши лікті на стіл і допитливо вдивляючись в комісара.

— Батальйонний комісар Іван Андрійович Суровцев, редактор армійської газети "Сталінець".

— Якої армії?

— П'ятдесят шостої.

— Що, власне, привело вас сюди? — здивовано підніс брови Фельдман.

— Мене викликають до Москви.

— Чим же я можу бути корисним для вас? — Здивовання Фельдмана зросло.

— Справа в тому, що, переїжджаючи через село С., я зустрів людину, в якій пізнав колишнього соловчанина, доктора Горленка, людину явно нам ворожу, з якою мені доводилося зустрічатися на Кавказі, працюючи там в органах безпеки.

— Ну і що ж? — нетерпляче запитав Фельдман.

— Бачите, доктор Горленко в 1930 році розбився, зірвавшись разом з конем із гірської стежки.

— Алеж... ви його зустріли тут, наскільки я вас зрозумів.

— То ж то й воно! Якби Горленко був живий,

я не надав би цій зустрічі ваги. Алеж я сам підписав акт про його смерть, а тепер бачу небіжчика на дорозі. Як вам це подобається?

— Мда! — протягнув Фельдман. — Історія загадкова. А втім, чи не могли ви помилитися, прийнявши за Горленка іншу людину? Аджеж... коли ви кажете загинув Горленко? В тридцятому? Ого! Одинадцять років тому. І ви пам'ятаєте його обличчя?

В глибині душі Фельдман не дуже вірив комісарові. "Чорт знає що вигадує старий, тільки час відбирає".

— У нього надто характерна зовнішність, а в мене дуже добра зорова пам'ять, — відповів комісар. — Проте, нехай я й помиляюсь щодо Горленка, але чуття старого чекіста підказує мені, що людина, яку я зустрів, — ворог. Що вона робить у селі, коли...

— Чому ж ви не затримали її, не привезли сюди? — запитав Фельдман.

— Я не мав ордеру на арешт.

"Чудак якийсь! Стара школа — ордери! Тут німець не сьогодні-завтра буде, а йому ордери виписуй!" — обурено подумав Фельдман, а вголос сказав:

— Алеж він, очевидно, не буде чекати, поки за ним прийдуть з ордером.

— Я залишив там сержанта, який... — Суровцев не договорив, бо наростаючий гуркіт моторів примусив обох звести очі до стелі.

Літаки перейшли низько, і за кілька секунд масивні стіни будинку заходили ходором, наче

стілки паперової хатки. Літаки виладували на не-далеку станцію свій руїницький вантаж.

Жовтава блідість поповзла по обличчю Фельдмана, і він втягнув голову між плечі. Комісар лишився спокійно сидіти. "Перелякався жидок! На фронт би тебе!" — подумав.

Кілька хвилин просиділи мовчки, прислухаючись. Потім Фельдман задув лямпу, підійшов до вікна і підніс маскувальний папір. В кімнату линуло криваве світло близької пожежі.

НА ДОПИТІ

Арешт заскочив Тимченка зненацька, тоді, коли він найменше міг його сподіватись. Хоч правління колгоспу і більшість начальства поспішили евакуюватися в східньому напрямі, районний центр все ще існував і, очевидно, діяв за інерцією. Люди, що прийшли арештувати, не були місцевими, а ордер був виписаний у районі. Ордер на прізвище Горленка! Хто знав це прізвище, крім Ганни? Ніхто! Отже, це її справа, її помста. "Ну, що ж, побачимо, що буде далі". Так думав Тимченко, ідучи в оточенні чотирьох міліціонерів до вантажного авта, чорний силует якого вирізьблювався на тлі багряної заграви.

Перед виходом з хати у нього майнула думка, що його можуть забити тут же, на городі діда Трохима. Але цього не сталося. Його довели до

машини і всадили в кабінку поруч з сержантом. На підніжку став один міліціонер, а троє вскочили до кузова, і машина рушила.

Думка гарячково працювала. Як переможений шахіст, Тимченко перевіряв кожний свій хід, стараючись в'яснити, на котрому ж саме він схибив. І все зводилося до одного: зрадила Ганна. Ця думка була нестерпно образливою, болючою і огидною. Довірився, як закоханий школяр, розчулився, виплескав язиком усе, як сентиментальна панночка, шукаючи співчуття, зрозуміння... Звідки така слабкість? Від втоми, від повсякчасного почуття небезпеки і самотності? І що вони знають там, в НКВД? Все, чи тільки якусь частку, фрагмент його минулого? Звичайно, все це з'ясується на першому ж допиті, і тоді, зорієнтувавшись, можна буде говорити й діяти відповідно. В усякому разі, він буде заперечувати свою ідентичність з доктором Борисом Горленком...

Автомашина виїхала на головну вулицю міста К. і зупинилась перед темним фасадом будинку НКВД. Тимченкові був добре знайомий іззовні цей будинок, хоч усередині йому побувати не доводилося. Звичайний двоповерховий будинок колишнього місцевого багатія.

Поки вартові передавали його з рук на руки, Тимченко оглядав освітлену пожежею вулицю. Посаджені вздовж пішоходів, тепер голі акації здавалися накреслені тушем. Ні звуку, ні вогника. Тільки знову далекий гуркіт канонади та клацання рушничних замків тут, на ганку. Нарешті, наказ: "Пашлі!"

На коридорі світилася мертвим світлом сinya

лямпочка. Сержант постукав у двері, оббиті чорною цератою. Вони розчинились, і яскраве світло на кілька секунд засліпило Тимченка. Він приплющив очі і переступив поріг.

Фельдман був сам. Поспішаючи на виклик Москви, батальйонний комісар виїхав останнім нічним поїздом, залишивши начальникові НКВД розбиратися в таємничій історії. Прощаючись, комісар сказав: "Якщо це навіть не Горленко, то задля певності цього типа треба унешкідливити. Зрештою, дійте так, як підкаже вам ваше комуністичне сумління. Не забувайте, що тепер не час бавитися в м'якосердність".

Фельдман з досадою придушив у попільниці недокурену цигарку. "Чорт би їх забрав це начальство!" — Він і так не знав, що йому робити з арештованими, що їх повно у місцевій тюрмі, а тут ще якийсь тип, з яким треба морочитися. "Якщо німців не спинять, доведеться просто перестріляти всю цю контру. Що ж, одним трупом буде більше — яка різниця!" Згадався цинічний вислів Сталіна: "Одне убивство — убивство, масове убивство — статистика".

— Що скажете, громадянине Горленко?

Високий чоловік коло порогу не відповів.

— Ну, що ж, підходьте, сідайте, поговоримо, — вдавано приязно, майже весело продовжував Фельдман, пильно вдивляючись в обличчя ново-прибулого.

Рефлектор настільної лампи був спрямований на двері на висоті людського росту, а обличчя начальника залишалося в тіні.

Тимченко підійшов до столу і сів на запропонований стілець.

— Передусім мені хотілося б знати причину мого арешту, — почав він і поліз у кишеню за цигаркою. — Дозвольте закурити?

Фельдман мовчки підсунув коробку "Казбека".

— Дякую, я свою, — сказав Тимченко і, запаливши цигарку, глибоко затагнувся димом. — Тут якесь непорозуміння. Ордер виписаний на ім'я Горленка, а моє прізвище Тимченко, Олексій Петрович Тимченко, бухгалтер колгоспу "Шлях до комунізму".

— О, то ви місцевий!? — щиро здивувався Фельдман.

— Так, я тут живу і працюю четвертий рік.

— Після Кавказу? — Фельдман вирішив застукати зненацька.

— Чому після Кавказу? Після Донбасу! — вдавши здивовання, заперечив Тимченко.

— А в Донбасі ви з якого часу були?

— Бачите, в Донбасі я народився. Моє рідне місто Ворошиловськ. Але працювати довелося в різних містах Донбасу: в Горлівці, Краматорську, Артемівську.

— І з Донбасу ніколи не виїздили?

— Як не виїздив! Жив і вчився в Харкові, бував у Києві, в Дніпропетровську...

— І в Орджонікідзе? — підказав Фельдман.

— Ні, на Кавказі, на жаль, не довелося побувати, — просто відповів Тимченко і струснув попіл з цигарки в пашу бронзового дракона, що правив за попільницю.

— Хм... А от я знаю людину, яка твердить,

що знала вас на Кавказі, в Куртатинському міжгір'ї, в авулі Лац, під ім'ям доктора Горленка! — голосною скоромовкою випалив Фельдман, сподіваючись оглушити і збити Тимченка з його певного і спокійного тону.

Широкі брови Тимченка в подиві піднялися вгору.

— Знав мене на Кавказі!? Хто? Що за нісенітниця! — вихопилося у нього з такою щирістю, що навіть у досвідченого чекіста поглибився сумнів щодо правдивості тверджень Суровцева.

Проте, дотримуючись чекістської засади "краще розстріляти сто невинних, як випустити одного винного", Фельдман продовжував допит, застосовуючи всіх відомих йому методів заскакування підслідчого. Переходячи від умовлянь до погроз і крику, потім відразу змінюючи тон на інтимно-приятельський, він пильно вивчав обличчя Тимченка.

"Характерна зовнішність, каже батальйонний, аджеж минуло одинадцять років!"

В душі Тимченко підсміювався над Фельдманом: "І ніяких доказів, товаришу, ти не маєш, — думав він, — чув дзвін, та не знаєш, де він". І, дивлячись, як Фельдман розглядає його паспорт, відібраний під час обшуку, згадав, як дістав його восени 1934 року в Харкові, в обмін на тимчасовий, майстерно виконаний Митькою-художником.

Йому тоді справді пощастило. Зустріч відбулася в Харкові, на Благовіщенському базарі, де опинився він, людина на нелегальному становищі, що більше — людина поза законом, легендарний

Гірський Вовк, без пристановища, без засобів до існування.

Він шукав якоїсь теплої одежі, бо холод дошкульвав не на жарт. Бродячи між ятками і намагаючись уникнути зустрічей з "мільтонами", він не міг не дивуватися різноманітності "товарів", виставлених на продаж. Чого там тільки не було: розкладені на старих, подертих мішках, газетах, а то й просто на землі, старі камізельки від давно зношених костюмів, будильники, що їх ніяка сила не в стані була оживити, почорнілі столові ножі і виделки, струсячі пера з колись модних жіночих капелюхів, кимось колись загублений закаблук, з якого, як голки на спині їжака, стирчали дрібні, густо повбивані цвяшки, зашкарублі, старі черевики, слоїки з невідомими ліками, купи книжок, серед яких можна було знайти все, починаючи від сміховинок "Не люблю — не слухай, брехать не мішай" до Кантової "Критики чистого розуму".

Якийсь здоровенний парубійко з лотком через плече закликав покупців хрипким басом: "Нафталін від молі, мазолін від мозолів, порошки від поту ніг"! З другого боку хтось кричав пронизливим тенором: "Ану, навались, ось воно, ось воно, навались! Живі панчішки на мертві ніжки! Ану, навались!"

Лаялися перекупки, обзиваючи одна одну страшними словами, дама в "мітенках", з посинілим від холоду обличчям, безнадійно простягала назустріч перехожим долоню з золотим хрестиком на ній, очевидно останнім, що вона мала.

І тут, у юрбі, колишній отаман відчув, як ззаду хтось притиснувся до його спини і ледве чут-

ний в галасі, що стояв навколо, голос прошепотів над вухом: "Докторові Горленку — наше з кисточкою!"

— Доктор Горленко помер! — так само тихо відповів отаман, не обертаючись, але відразу зрозумівши, з ким має діло.

— А хто народився?

— Ніхто! — Борис рвучко повернувся і опинився лицем до лица з одягненим у дороге шкіряне пальто чоловіком, в якому пізнав соловчанина Митьку-художника.

На Соловках Митька був загальнозваною особою. Він прекрасно малював аніліновими фарбами портрети вождів, гасла і цитати з советських пророків, що їх вивішували в клубі, в їдальні і в інших місцях, де збиралися в'язні. На волі цей здібний хлопець з безпритульників навчився так досконало підробляти советські "червінці", що навіть фахівці-експерти з великими труднощами відрізняли справжні від фальшивок Митькиної роботи. За це Митька і схопив десять років соловецьких таборів.

В руках у Митьки була пара юхтових чобіт, підошвами яких він весело постукував. Дивлячись на старого знайомого збитошними очима, він сказав, значущо наголошуючи слова і підморгуючи лівим оком:

— Добрі чоботи, чоботи, найліпший чоботар робив, перший сорт, менше як за 25 черв'яків не віддам, і не бузі, браток!

Тієї ж ночі на Митькиній "малині", в домі ч. 25, на Чоботарський вулиці, народився новий грома-

дянин Советського Союзу, Олексій Петрович Тимченко, бухгалтер за фахом.

У 1934-му році тимчасову, фальшиву довідку, за допомогою того ж таки Митьки, пощастило обміняти на справжній, "молоткастий, серпастий", советський паспорт, якого з такою увагою розглядав тепер Фельдман, в той час, як власник паспорта згадував з теплим почуттям свого одчаюгу-приятеля.

"Дивись, дивись, — думав Тимченко, — паспорт добрий, а розшукувати тепер слід справа безнадійна: усі архіви вивезено або і спалено! Шукай вітру в полі!" І з якоюсь, для самого себе незрозумілою радістю, він відчув, як раптом захиталася певність, що його зрадила Ганна.

У ПІДВАЛІ НКВД

Після допиту, який не дав абсолютно нічого слідчому Фельдманові, скоріше навпаки, — поселив у ньому глибокий сумнів щодо правдивості свідчень батальйонного комісара Суровцева, Тимченка вивели з кабінету і повели довгим коридором. В кінці коридору, за невеликими, також оббитими чорною цератою дверима, були сходи в підвал.

"Ну, отут і буде мені кінець!" — майнула думка в голові у Тимченка, коли він спускався сходами, відчуваючи у себе між лопатками цівку нагана.

Але і цим разом він помилився, і за хвилину за ним щільно закрилися двері тісної комірчини, такої темної, що навіть піднесеної до самих очей власної долоні він не побачив.

Лишилося навпомацки обслідувати приміщення. Це був не раз описаний у кримінальних повістях "цегляний мішок", шість кроків завдовжки і чотири завширки, що, крім масивних дверей з неминучим "вовчком", ніяких отворів не мав. Долівка була земляна і вогка. На неї він і сів, обійнявши руками коліна і поклавши на них голову.

Кажуть, що за одну коротку мить перед смертю людина здатна пригадати все своє життя. У Тимченка часу було досить, і, хоча він не сумнівався, що його звідси живим не випустять, надія не покидала його, а словесний турнір з Фельдманом розворушив у ньому впертість і запал до боротьби.

Він навіть натякнув був Фельдманові, що має якесь особливе завдання, яке не в стані виконати через боягузку втечу партійної верхівки колгоспу. Але далі натяку покищо вирішив не йти, так було розумніше, на випадок повороту когонебудь з тих партійців. Заспокоїло те, що Фельдман, очевидно, сам знав небагато, а в тому, що і знав, не був певний. Гострим нюхом бувшого репресованого Тимченко це відчув одразу. Треба тільки бути твердим у запереченні, спокійним і рішучим в боротьбі.

Проте, боротьба тут, в цьому гробівці, була виключена, а вивести його могли звідси хіба просто під кулю.

Під час допиту Тимченко остаточно переко-

нався, що його арешт не зв'язаний з Ганною. І на душі у нього полегшало. Наче те, що Ганна стрималася від цього, останнього перед остаточним падінням, кроку заспокоїло його і захопило до змагання з енкаведистами.

Але якщо не Ганна, то хто ж? Припустити, що заарештували десь Цако, і він признався, як темної ночі в горах скинув у прірву нещасну Інґрід, докторову кобилицю, з прив'язаним до неї опудалом людини у чорній бурці і кубанці? Ні, вірний Цако вмів мовчати, він би вмер, не видавши друга. Все було зроблене так, що сам шайтан не дізнався б правди! Про це свідчила й записка Цако, покладена в розщелину скелі: "Доктор Горленко згинув". Що ж трапилося? Де шукати причини?

Зникло почуття часу: скільки його минуло з того моменту, коли за ним закрилися двері тюрми? Години, дні?..

Поволі темрява гробівця почала яснішати, якась імлиста пляма проступила в кутку і з неї ви-зирнуло обличчя брата Андрія, осяяне тою лагідною, широкою усмішкою, що її Тай називала "горленківською". "Я — живий!" — сказав Андрій. Тимченко здригнувся і... прокинувся. Та ж сама темрява огортала його з усіх сторін, але образ брата так яскраво відбився в пам'яті, що він протягом кількох хвилин нестямно дивився в той кут, де зникло дороге видиво. Тимченко знову заплющив повіки і примусив себе заснути. Але цей сон був без видив, глухий і темний, як його тюрма.

І раптом якась невидима сила кинула Тимченка спершу в один, а тоді в другий бік, боляче вдаривши ним об стіну. Гуркіт був такий, що зда-

валосся луснуть барабанні перетинки в ушах. На голову посипалися уламки цегли, земля. А в тому кутку, де з'являвся образ Андрія, тепер уже не вві сні, а цілком реально засвітився клаптик вранішнього неба.

Приголомшено дивився Тимченко в цей кут, а тоді кинувся туди і тремтячими руками почав обмацувати стіну, все ще не вірячи, що перед ним відкрився шлях до волі. Нарешті, він зрозумів, що це німецька бомба відірвала ріг будинку НКВД і що утворена нею діра досить велика, щоб можна було крізь неї пролізти. Ранячи пальці, зриваючи нігті, Тимченко підтягнувся на руках вгору і обережно висунув голову крізь отвір. Назовні стояла густа пелена диму і порошу. Не можна було гаяти ні хвилини. Напруживши м'язи, Тимченко викинув своє тіло з ями і прожогом кинувся під захист руїн сусіднього будинку.

ДОКТОР ПЕВЗНЕР

Тимченко знав, що, поминувши театр і базарну площу, він опиниться в гаю, що збігає вниз до річки. В цей ранній час, коли щойно скінчили німецькі літаки бомбардування і люди ще не вийшли зі сховищ, вулиці містечка були порожні. Тільки там, де горіли будинки, запалені бомбами, чулися голоси, жіночий плач і гуготіння вогню.

Він біг, не озираючись, біг так швидко, як

тільки дозволяло хворе серце. Ось уже останній будинок, дорога, театр...

Раптом: "Стій, стій! Стріляю!" — почулося ззаду, і, одна за одною, дві кулі просвистіли над вухом.

Тимченко кинувся праворуч, забіг за стіну театру і, петляючи, продовжував бігти в напрямі густих, хоч майже безлистих кущів, якими починався прибережний гай, місце розваги мешканців містечка в літню пору. Перебігаючи поза ятками базарної площі, він вискочив на дорогу. Але тут знову свист куль засвідчив присутність погоні. З гучним тріскотінням пробиваючи собі дорогу крізь кущі, Тимченко вдерся в густі зарості верболозу і впав на землю, щоб трохи віддихатися. Але лише на якусь хвилину. Зірвавшись на ноги, він збіг до річки і зник в очереті. Тут і довелося ховатися цілий день аж до смерку, прислухаючись до кожного шелесту і час від часу пірнаючи в осінню, холодну воду з очеретиною в зубах, за порозьким звичаєм.

Коли ж спасенна темрява огорнула містечко, Тимченко, вимерзлий і знесилений, постукав у вікно лікарні на Київській вулиці. Це було величезним ризиком, але іншого виходу він не мав.

Доктор Певзнер обережно прохилив двері і висунув голову в щілину. Вигляд людини, що стояла на ганку, переконав його, що тут потрібна негайна допомога. Він вийшов на ганок і підхопив прибулого за плечі якраз вчасно, щоб не дати йому впасти.

За хвилину Тимченко сидів на стільці в чи-

стенській амбулаторії, а доктор Певзнер мовчки наливав у мензурку якусь прозору рідину.

— Ось, випийте! — подав він мензурку Тимченкові. — Ви просто перемокли, а це вас зогріє краще, ніж будь-що.

У мензурці був спирт. Кількома малими ковтками. Тимченко випорожнив мензурку і привернув спроможність говорити.

— Докторе, я втік з НКВД, мене переслідують, мені йти нікуди. Я сидів у річці, і мені було вже все одно, де пропадати. Зараз я піду звідси, щоб вас не наражати на небезпеку.

Вицвілі очі старого доктора спокійно дивилися на Тимченка поверх окулярів.

— Ви для мене лише хворий. Я від вас нічого не чув, і ви мені нічого не говорили, — сказав він, роблячи наголос на слові "ні-чо-го". — Я вас зараз покладу в палату, і ви спокійно собі відпочивайте. Хворих у лікарні мало, розійшлися по домівках. Лишилися лише тяжко хворі. Скидайте мокру одягу і одягніть оцей халат.

Поклавши Тимченка до ліжка, старанно сховавши його одягу і затерши брудні сліди на підлозі, доктор Певзнер присів за стіл і на аркуші паперу великими літерами чітко вивів: "Два випадки, підозрілі на бубонну чуму. Вхід суворо заборонений!" Прочитав, підморгнув оком і усміхнувся.

Вночі приходили, стукали чобітьми, товклися по палатах, турбуючи тяжко хворих, але коло дверей зі страшним написом зупинилися у нерішучості. Доктор Певзнер стояв збоку і спокійно протирав хусточкою скельця окулярів.

— А що, це дуже заразна хвороба? — прочитавши напис, спитав один з енкаведистів.

— О, так! — відповів доктор. — Хворі мусять бути цілковито ізольовані, бо ця хвороба передається навіть через повітря. Їм навіть їжу передаємо ми через квартиру.

Енкаведисти зирнулися.

— М-м-да, — буркнув старший, — не будемо їх турбувати, якщо вони такі хворі. Хай собі сплять! — І, брязкаючи рушницями, страшні гості пішли геть, не відкривши докторові причини нічного наскоку.

А над ранок три вантажних машини з охоронцями советської законности вже мчалися в напрямі на схід, залишивши по собі гору трупів у місцевій тюрмі. Фельдман зробив те, що йому підказала його "революційна совість".

**

Доктор Певзнер увійшов в палату, де лежав Тимченко. Той не спав і при вході доктора підвівся йому назустріч.

— Я розумію, чим я вам завдячую! — зворушено потиснув він руку Певзнера. — За такі послуги дякують не словами, лише ділом.

— Ну, дурниці, дурниці. . . — зніяковіло бурмотів доктор, вдивляючись в обличчя гостя. — Алеж я вас знаю! — радісно вигукнув він. — Ви той бухгалтер із колгоспу, який розуміється на хірургії. Пам'ятаєте, як ви допомогли мені порадою при операції?

Так, Тимченко пам'ятав. Власне тому він і кинувся сюди за порятунком, що обличчя доктора Певзнера здавалося йому таким добрим.

Це було два роки тому. Тимченко приїхав

до К. з річним звітом колгоспу "Шлях до комунізму". Маючи вільний час, зайшов до лікарні. Хотілося хоч би глянути на те, що так любив і від чого був відірваний протягом багатьох років. Коли доктор Певзнер рухом руки запросив його до кабінету, Тимченко вирішив порадитися з ним відносно свого серця. У кабінеті був ще один хворий з розпухлою, як колода рукою. Доктор дав йому місцеву наркозу і чекав на її дію, щоб почати операцію. Сестра готувала інструменти. Ось тут і відбулася та розмова на тему хірургії, про яку згадав доктор Певзнер. Тоді Тимченко пояснив свою обізнаність з хірургією читанням медичних журналів, але тепер уже не вважав за потрібне приховувати правду.

— Я, докторе, сам лікар, ваш колега, але обставини змусили мене не признаватись до цього.

— Я так і знав! — сплеснув доктор Певзнер руками, і сердечно обійняв колегу. — Я скористався тоді з вашої поради, і все вийшло якнайкраще: пацієнт був врятований. А тепер можете бути спокійні. Маю точні відомості, що в місті нема ніякої влади, вся виїхала.

— Алеж, докторе, вони були тут, в лікарні, ходили по палатах, як же не зайшли сюди? — запитав Тимченко, згадуючи минулу ніч, коли він повідсував засувки на віконній рамі, готовий щомиті вистрибнути в темряву.

— А йдіть но сюди! — сказав доктор Певзнер, і, вивівши Тимченка в коридор, прикрив двері в палату. "Два випадки, підозрілі на бубонну чуму. Вхід суворо заборонений!" — прочитав Тимченко на дверях.

Увечері до містечка вїхали німецькі танки.

"ОЙ НЕ ГАРАЗД, ЗАПОРОЖЦІ..."

У маленькій театральній убіральні було холодно й непривітно. Оля Денисенко сиділа перед дзеркалом і невидючими очима дивилася перед себе. Вона плакала, і по її обличчю рясно збігали світлі, великі сльозини. Туга підступала задушливою грудкою до горла. Оля намагалася проковтнути її, і тоді глухе ридання виривалося з грудей. Намагаючись заспокоїтись, вона відривала очі від дзеркала і дивилась у вікно, на безлисті кущі в театральному скверику, на курей, що кублилися під кущами, на захмарене, байдуже небо. Але на що б не дивилася Оля, перед її очима невідступно стояло мертве личко брата Василька, що його дві години тому поховано на місцевому кладовищі. Провівши додому невтішну матір, Оля мусіла йти до театру, бо такий був наказ Міллера. А Міллер жартів не любив. Коли Оля спробувала була щось сказати, він затупотів ногами і закричав: "Партизанка! Вся ваша родина така! Перевішаю всіх!"

Оля знала, що вистачить Міллерові сказати німцям: "Вони — партизани", і доля їх усіх буде вирішена. І вона намагалася взяти себе в руки, забути хоч на часину страшну подію, що вчора звалилася на голови мешканців містечка.

На городах, за річкою, люди копали картоплю. Туди ж таки зранку побіг Василько, почасти, щоб копати, почасти з дитячої цікавості, бо скільки тої роботи з десятирічного хлопця? І трапилось ж на лихо, що в цей час хтось, пізніше не виявлений, з-поза кущів вистрілив на німецьких солдатів, що проходили дорогою. Один бив поранений. Німці

оточили городи і всіх, кого встигли захопити, вивели на дорогу і тут же розстріляли. Їх було 16 чоловіків та жінок і серед них — Василько.

Хіба можна забути цей жах!? Хіба забуде коли-небудь Оля, як вона, попереджена сусідкою, якій пощастило вирватися з облави, бігла боса, просто-волоса, збиваючи ноги об грудки, падаючи і знову схоплюючись, туди, до свого городу, де був Василько.

Не добігла. Рушнична сальва кинула її в безнадійнім розпачі на дорогу. Так не стало Василька. А було ж йому лише десять років! Василькове обличчя, коли його привезли додому, було спокійне і мудре, начебто йому одному відкрилася таємниця життя і смерті.

За стіною почалася проба хору. Оля витерла хусткою обличчя і встала. У двері без стуку увійшов невеликий на зріст чоловік у німецькій уніформі. Це був Міллер. Оля відрухово застігнула на грудях розстігнуту блюзку і глянула на нього великими, повними муки очима.

— Ну, що, готова? — спитав Міллер. — Ще ні? І годі вже плакати, що сталось, того не вернути. Одягайся, сьогодні мусимо почати раніше.

Міллер хтивими очима дивився на дівчину, наче обмацуючи її всю цинічним поглядом. Але цей німець завжди пам'ятав, що він — лише слуга гавптмана Гінца і що зазіхати на панський шматок небезпечно.

Безсердечний чоловік, польський фольксдойчер, Міллер був удесятеро гірший від самих німців. Його ненавиділи в театрі всі, починаючи від режисера і до убиральниці. Він прибув разом з німцями

і з місця почав організувати у містечку театр. Усіх акторів, що грали за советів, закликано гострим наказом приступити до роботи.

Трупа зійшлася майже в цілості. З місцевих мешканців негайно створено непоганий хор, заангажовано молоденьких дівчаток, учениць місцевої десятирочки, які воліли співати й танцювати на сцені, ніж прати солдатську білизну або направляти дороги. Так попала на сцену Оля Денисенко, яка ще в школі з успіхом виступала на учнівських вечорах, співаючи веселих пісеньок.

Як проклинала тепер Оля день і годину, коли погодилася співати в театрі! Але їй сказали, що молодь, яка не працює на німців, будуть забирати на роботу до Німеччини, і вона погодилася. Відтоді вона стала рабинею Міллера. Вислужуючись перед гавптманом Гінцом, Міллер використовував Олю, як козирну карту в своїй слизькій, нечесній грі.

Олин природній чар, її молодість, свіжий, дзвінкий голос дуже скоро зробили її улюбленицею німецьких вояків, для яких працював театр.

Були й інші співачки, була Аза Захарченко, старша за Олю на добрих півдесятка років, досвідчена і в співах, і в любовних пригодах. Коли Аза, граючи очима і стегнами, підходила до рампи і, чітко вимовляючи чужі слова, співала грудним контральтом "Іх бін айне кляйне принцесін", вояки весело усміхались, свистіли і захоплено били "браво".

Але коли на сцену виходила Оля, молодесеньке дівчатко з сяючими очима, і, проспівавши пісеньку, рухом руки запрошувала слухачів хором повторити приспів, вояки, як на команду, схоплювались на ноги і гаркали на всю силу своїх гор-

лянок: "Ес гет аллес форюбер, ес гет аллес форбай". Стіни театру здригалися від того співу, і всім було смішно, що така ніжненька і слабенька українка командує двома сотками уніформованих німців-фронтовиків.

Але тепер, після смерті Василька, світ для Олі оповився чорним креном. Думка про те, що серед цих вояків у сіро-зелених мундурах можуть бути і вбивці її брата, доводила її до розпачу, пекла мозок, була нестерпною. Оля не могла собі уявити, як вона вийде на сцену, стане перед цими, чужими, а тепер і ворожими їй людьми, буде співати, розважати їх. Співати тоді, коли груди розриваються від ридань, коли розпач і гнів ладні витиснути з уст найстрашніші прокльони. Ні, ні, вона не в силах цього зробити, а якщо спробує, то трапиться щось страшне, несамовите, після чого вже не можна буде жити.

Оля відкинула з обличчя мокре від сліз волосся, глянула просто в вічі Міллерові і сказала, з трудом стримуючи тремтіння побілілих уст:

— Я сьогодні не виступаю, я сьогодні поховала брата.

— Ти не розумієш, з чим ти бавишся? — крикнув Міллер так, що Ніна Кувшинова, виконавиця "Кабардинки", що в цей час вскочила була до кімнати, як корок з пляшки, вилетіла геть.

Гарне, дрібнорисе обличчя Міллера з маленькими чорними вусиками, спотворила злість.

— Не забувай, що в тебе є ще один брат і мати, — обнижуючи голос, прошипів він в обличчя дівчині. — За десять хвилин мушиш бути готова, а як ні, нарікай на себе! — і вийшов з кімнати.

З залі вже доносилася гупотнява солдатських кроків, грюкіт пересуваних стільців і вибухи реготу.

За стіною неголосно, але виразно співав мужеський хор:

Ой негаразд, запорожці,
Негаразд вчинили,
Степ широкий, край веселий
Та й занастили!

— журилися баси.

Ой хоч гаразд, хоч не гаразд,
Нічого робити,
Буде добре українцям
І під... німцем жити, —

підміняючи "турка" "німцем" відповідали тенори.

НЕ ТАК ПАНИ, ЯК ПІДПАНКИ

З круглим дзеркальцем на чолі, яке робило його подібним до мотоцикліста, доктор Горленко тільки що зібрався обслідувати горло маленького пацієнта, що стояв між його коліними, тільки що засунув шпатель до його розтуленого рота, коли до кімнати, без стуку і попередження, вкотився бургомістр Романович, а за ним, гупаючи чоботи-ми, німецький вояк.

Не відривзючи очей від горла пацієнта, Борис здивовано підніс брови.

— Докторе, ви забули мій наказ, згідно з яким кожний цивільний мусить стоячи привітати

бійця славної німецької армії! — проскрипів голос бургомістра.

Борис мовчки закінчив оглядати горло хлопця і, торкнувши його плече, сказав:

— Зачекай трохи в приймальні, я випишу рецепт. — Тоді встав і повернувся до прибулих:

— А ви, пане бургомістре, забули прочитати напис на дверях кабінету: "Без дозволу не заходити". Це стосується до кожного без винятку, бо це лікарський кабінет, у мене може бути хвора жінка, якій зовсім небажано, щоб її бачили роздягненою...

— Прошу без зауважень! — владним помахом руки перервав доктора Романович. Його маленькі очі на великому, жирному обличчі блиснули зловорожо. — Негайно огляньте цього вояка!

Ледве стримуючи обурення, доктор підійшов до солдата.

— Що у вас болить? — запитав по-німецьки. Солдат, видимо, не хотів говорити при сторонніх.

— Пане бургомістре, залишіть нас самих, — не дивлячися на Романовича, сказав Борис.

— Алеж... — обурено почав був Романович.

Борис мовчки підійшов до дверей і розчинив їх.

— Я жду! — ледве стримуючись, щоб не схопити бургомістра за ковнір, процідив він крізь стиснуті зуби.

Крешучи блискавки з очей, товстий бургомістр викотився з кімнати, кинувши на ходу: "Ви ще відповісте!.." Дальших слів Борис не почув, бо з гуркотом захряснув двері.

**
*

Ворожнеча між доктором Горленком і бургомістром Романовичем почалася ще з перших днів по приході до містечка німецьких військ. З властивою їм пасією до порядку, німці відразу скликали в місцевому театрі збори інтелігенції, на яких запропонували вибрати бургомістра. Охочих поєсти цей пост не знайшлося: фронт був недалеко, люди боялися повороту червоних, ангажуватися в співпрацю з німцями ніхто не хотів. Чоловіки слабодухо ховалися за спину сусідів, жінки, здебільшого дружини червоних командирів, до німців не почували симпатії. Мовчанка затяглася.

Аж ось, розштовхуючи людей, на сцену вийшов присадкуватий, товстий чоловік і схилився перед комендантом в низькому поклоні. Здавалося, він ось-ось розпливеться масною плямою біля ніг начальника ортскомендантури. Борисові непереможно захотілося плюнути. "Хто це, хто це?" — зашелестіло навколо.

— Хочете бути бургомістром? — запитав німець.

— Так, якщо мене оберуть, гер комендант! — з солодкою усмішкою відповів Романович.

І його "обрали", не знаючи, хто він, що собою являє, які його наміри. Тільки тому, що інших претендентів не було.

Сам Романович розповів про себе коротко: він з Житомира, скромний фінансовий робітник, "переслідуваний все життя советською владою"; він "все життя мріяв послужити своєму уярмленому большевиками народові", і тепер, коли "непереможна німецька армія його нарід визволила,

він щасливий запропонувати усі свої сили на його службу“.

Борис смикнув за рукав сусіда:

— Не голосуйте за нього! — сказав гарячим шепотом.

— Чому? І за кого ж тоді голосувати? Ви ж бачите, ніхто не хоче. Хіба може ви візьметесь? — не без іронії додав сусід.

— Я — лікар, моя справа лікувати, а не адмініструвати, — заперечив Борис.

Так був обраний бургомістром Романович.

Знайшлися люди, які не втрималися, щоб не донести Романовичеві, що доктор Горленко агітував проти його кандидатури. І з того часу, при всякій нагоді, Романович виявляв до доктора свою ненависть. Але, на щастя, їм не доводилося часто зустрічатися.

Зміст наказу число 1, що його Романович проголосив українському населенню містечка, був такий: "Кожна цивільна особа, службовці установ, робітники заводу тощо, при вході старшини або солдата доблесної німецької армії, мусять встати і стояти струнко аж до його виходу з приміщення“.

Цей наказ обурих усю інтелігенцію і значно збільшив число німецьких ненависників.

Жінки мобілізованих в червону армію шепотілися по закутках, розповідаючи нові антинімецькі анекдоти, а коли німці, замість віддати селянам землю в індивідуальне користування, залишили колгоспи під назвою "громадські двори“, в хід пішло дошкульне питання: "А що, Омельку, дістав земельку?“

Голова міської управи ходив по містечку з ре-

вольвером в руці, іменем німців трусив із своїми поліцаями скрині у обивателів, вибиравши все, що дорожче. Небагатьом було зрозуміло, що нову цивільну владу опанували комуністи, які доклали всіх зусиль, щоб обурити населення проти німців.

НА ЛЕЗІ НОЖА

Така була атмосфера в містечку К., коли Борис Горленко, за порадою доктора Певзнера, зайняв посаду його заступника в місцевій лікарні.

На деякий час Борис увесь поринув у працю, якої було більше, як досить. Їздив на виклики в околицьні села, приймав хворих в амбулаторії, робив операції. Але, не зважаючи на переобтяженість, під серцем смоктало від думки про родину. З того часу, як він переконався, що його арешт не був Ганниною помстою, її образ, не той зухвалий і ворожий, а інший, — той, з перших днів одруження, коли вона, лагідна і юна, горнулася до нього, запобігаючи його ласки, все частіше турбував його уяву. А тут ще домішувалася дошкульна, болісна і неспокійна любов до Юрка, туга за його ласкавими рученятами, за його дзвінким голосочком.

"Який він тепер? Виріс, мабуть, забув мене?" — з турботою і ніжністю думав Борис.

Але за кілька днів по призначенні його на працю у лікарні трапилася подія, яка на деякий час витиснула з голови думки про родину.

Похмурим ранком до лікарні з'явився німецький капітан. Це був зовсім ще молодий офіцер, блакитноокий, з привітним усміхом на повних, червоних устах.

За кілька хвилин Борис уже знав, що звать його Адольф Штольц, що він щойно перед війною захистив дисертацію в Данцігському університеті. Сюди його прислали організувати військовий санітарний пункт.

— А лікарнею для місцевого населення керуватимете ви, — сказав доктор Штольц Борисові.

— Алеж нею керує доктор Певзнер! — заперечив Борис.

— Бачите, колего, — Штольц довірочно взяв його під руку і перейшовся з ним кілька кроків по кімнаті, — Певзнер — жид, а з жидами з наказу вищої команди ми не співпрацюємо. Завтра доктор Певзнер буде висланий до одного з концентраційних таборів...

— А далі? — бліднучи від збентеження, запитав Борис.

— А далі... але це конфіденційно, лише вам, докторе... Далі — смерть.

Лікоть Бориса здригнувся в руці Штольца.

— Вас це вражає? — розуміючо глянув Штольц в обличчя Горленка. — Але в Берліні гадають, що без цього обійтися не можна.

Штольц увесь якось підтягнувся і, насунувши кашкета на голову, вже тоном незаперечного наказу додав:

— Але це — таємниця! Жадним словом ви не смієте проговоритися. За це ви відповідаєте своїм життям, — і, приклавши долоню до розцяцькова-

ного дашка, круто обернувся на закаблуках і вийшов.

”Ось вони, німці, цей блакитноокий, безсердечний герренфольк! — думав Борис, нервово міряючи кімнату широкими кроками. — Думи мої, думи мої“, — мимрив він собі під ніс.

**

Пізно вночі з села, де він приймав новонароджену дитину, повернувся доктор Певзнер. Борис кинувся йому назустріч і повів до своєї кімнати. Доктор був мокрий і втомлений, пологи були патологічні, і коштувало тяжких зусиль зберегти життя і матері і дитини. Борис посадив його в крісло так, як він був, у мокрому брезентовому плащі, і сказав схвильовано:

— Докторе, вам треба тікати!

Певзнер зняв окуляри, протер скельця хусткою, знову наклав на носа і вже тоді запитально глянув на Горленка.

— В чім річ?

Борис, нічого не приховуючи, переповів розмову зі Штольцем.

— І ви певні, що це правда? — недовірливо спитав Певзнер.

— На жаль, певний. . .

— Гм. . . Що сталося з німецьким народом! — з глибоким болем вихопилося у Певзнера. — Що сталося з нацією Шіллера, Гете, Бетговена? Я ж знав її в першій світовій війні, я був у німецькому полоні, і нічого поганого не можу сказати про німців. Звідки ж тепер ця макабрична метаморфоза?

— Докторе, ради Бога! — скрикнув Борис. — Покиньте філософію і слухайте мене. Ви муsite пробиватися до Харкова. Там вас ніхто не знає, а на жида ви не схожі. Я дам вам листа до людей, які вас сховають і допоможуть влаштуватися. Це все, що я можу для вас зробити. Скажіть, щоб не розпрягали коні, я доведу вас до станції сам.

На коверті, яку Борис передав Певзнерові, стояло: "Харків, Чоботарська 25, М. Х. особисто".

Треба сказати, що зв'язок Бориса з Митькою-художником не уривався протягом усіх цих довгих років. Діяльність Митькіна була Борисові невідома, та він і не прагнув про неї довідатися, здогадуючись, що там припахує криміналістикою. Кілька разів з'являвся Митька в Горлівці, завжди прекрасно вдягнений, з тим специфічним шиком, з якого Борис непомилково вгадував блатняка. Чи тому, що Митька був так званим соціально-близким до влади елементом, чи може успіхи свої він завдячував власній спритності і відвазі, він щасливо уникав конфліктів з поліційними чинниками, і його "малина" на Чоботарській 25 існувала весь час невикритою під софитами, залишилась і навіть поширилась, коштом евакуйованої жидівської родини, після приходу німців.

До Бориса Митька виявляв завжди глибоку повагу, і навіть намагався допомагати матеріально, але Борис від цього рішуче відмовлявся. Проте, тепер, коли над Певзнером звисла смертельна небезпека, Борис вирішив скористати з Митькиної симпатії до себе і, не вагаючись, довірив блатнякові долю друга.

Наступного ранку після від'їзду Певзнера кіль-

ка гестапівців з'явилися в лікарні. Горленко заявив старшому гестапівцеві, що, можливо, колегу викликали вдосвіта до хворого. Детальний трус у лікарні і в сусідніх будинках не дав нічого. Горленко був ввічливий і спокійний. А коли в лікарню прибіг Штольц, і очі їх зустрілися, Борис не спустив своїх, хоч зіщулювся внутрішньо. Блакитні очі німця, як у непереборну перепону, вперлися в сірі, вузькі очі українського колеги, і... опустились.

За два тижні з Харкова прийшла на руки Горленка коротка вістка: "Все в порядку", — надряпана на клаптику сірої бібули.

ВІДРОДЖЕННЯ

Йшла перша окупаційна зима, холодна і сніжна. Взаємини між окупантами і місцевим населенням щораз гіршали.

Борисові було відомо про советське підпілля, про те, що майже всі чільні посади у містечку обсаджені комуністами. Як противагу до советського підпілля, йому пощастило створити своє, українське, зібравши до нього гурт людей, переважно молоді, які готові були боротися проти двох сил — советської і німецької. Тепер лікарня стала штаб-квартирою українських націоналістів. На щастя, санітарний пункт доктора Штольца посунувся далі на схід, і Борис залишився єдиним господарем лікарні. Він і тримався, як належить госпо-

дареві, впевнено і незалежно. Трудно було впізнати в цьому жвавому, веселому і рішучому чоловікові колишнього колгоспного бухгалтера, сумного, видно чимсь пригніченого чоловіка. Плечі Бориса випросталися, очі набули молодого блиску, а з уст майже не сходила іронічна усмішка. Не дивно, що і Олена Олександрівна і Віра руками сплеснули в радісному здивованні, побачивши молодецьку постать доктора Горленка.

Це була перша їхня зустріч після приходу німців. Морозним, сонячним ранком Борис приїхав до хворого в колишнє своє село. Закінчивши візиту, він залишив сани з конем біля хати хворого, а сам подався до хати Дубенків. Перед зустріччю хвилювався.

На широкому подвір'ї було повно німецьких автомашин, очевидно розташувалася тут якась військова частина, бо коло ганку примостилися і похідна кухня.

Групи вояків з менажками гарячої страви, що парувала на морозі, їли стоячи або поспиравшись на крила авт.

Не встиг Борис дійти до порогу, як на ганок вийшла Олена Олександрівна, у ватянці і теплій хустці, і, не впізнавши Горленка, почала приглядатися до нього, короткозоро мружачи очі. Борис зупинився. Враз радісний усміх розцвів на обличчі старої жінки. Вона кинулася була вперед, потім сплеснула руками і з криком "Віро, Вірочко!" — зникла в сінях.

І тоді вони вже вдвох вибігли з хати. Очі Віри сяяли, а обидві її руки були простягнуті назу-

стріч гостей. До цих рук припав Борис поцілунками.

— Добридень, Віро Федорівна, добридень, Олено Олександрівна! Як ви тут? Як вас Бог милує? Стужив за вами, як за рідними! — говорив Горленко, і, відірвавшись від Віриних рук, кинувся до старої жінки.

— А який же він молодець, Віро, ти тільки глянь на нього! — милувалася стара кремезною постаттю Бориса. — І не впізнаєш, так змінився!

— Ходімо, ходімо до хати! — потягла Віра його за рукав, — розповісте про себе, Олексію Петровичу, скільки ж часу не бачились.

Борис підхопив попід руки обох жінок, і вони втрюх зі сміхом протиснулися крізь вузькі двері дубенківської хати.

— Ну, як ви? Здорові? Як Ігор? Чи нема вісток від Гриця? — засипав Борис питаннями жінок, що клопоталися навколо нього.

— Та ми що ж, живемо потроху, півхати німці забрали, але то нічого, за це підгодовують нас. Ставляться добре. Ігоря люблять, пестять, шоколядою частують. Люди, як люди. А ми їх боялися! — говорила Олена Олександрівна, поки Віра садвила гостя коло столу.

— Ігор виріс, уже зовсім великий хлопець, він тепер на ковзанці, а від Гриця... — Віра спустила довгі пухнасті вії, — ніяких вісток. Вона гірко зідхнула. — Німці дозволили відкрити початкові школи, потрібні вчителі, а я не знаю, чи йти мені? — її вії запитально піднеслися вгору. — Порадьте, Олексію Петровичу!

— Поперше, я вже не Олексій Петрович Тим-

ченко, а Борис Горленко, так мене і кличте! — весело виголосив Борис, ухилившись від прямої відповіді на Вірине питання.

На обличчя жінок відбилось здивовання. І тут, уже не ховаючи нічого, розповів Горленко всю епопею свого чудесного перетворення.

— Це щось неймовірне, — задумливо сказала Віра, коли він скінчив. — Яке цікаве і страшне життя! — вона здригнулася повними плечима, наче від холоду. — І яке романтичне: отаман Гірський Вовк, наш друг, Олексій Петрович і, нарешті, доктор Борис Горленко.

Олена Олександрівна дивилася на Бориса добрими, материнськими очима. Помовчали.

— А де ж Ганна і Юрчик? — порушила мовчанку Віра.

— Вони у тітки, в Анастасіївці. Місяць були відрізані, а тепер уже там німці. Цими днями поїду, заберу і — заживемо разом.

— Невже ви вважаєте, що з німцями буде нам краще, ніж із своїми? — запитала Віра, дивлячись у вічі Борисові допитливим поглядом.

— Бачите, Віро Федорівна, німці нам чужі, але, якщо їхній уряд поведе розумну політику, вони приєднають до себе наш народ, завоюють його симпатії.

— І ви в це вірите? — перервала його Віра.

— Я на це хочу надіятись, — трохи завагавшись, відповів Борис.

— А я ні! — рішуче заявила Віра. — Вони зроблять нас своїми рабами, здеруть з України останню шкуру. Вони запряжуть нас у ярмо...

— А хіба це для нас первина? Хіба не ходили

ми в московському ярмі сотні років? Але німець чужий нам і мовою, і вірою, і духом. Врешті наш народ викине його, як організм викидає з себе стороннє тіло. І тоді, Вірочко, встане Україна, незалежна, Вірочко, і вже навіки своя, самостійна!

— Але ж це... це... шовінізм! — вигукнула Віра вражено.

— Це — здоровий націоналізм, Віро Федорівна, без якого нація приречена на зникнення, на асиміляцію з Москвою, яка хоче нас зденаціоналізувати, зробити частиною єдиного советського народу.

— Я не знала вас таким... — збентежено сказала Віра.

— Ви знали мене льояльним советським громадянином, Олексою Петровичем Тимченком. Але я — Борис Горленко, і те, що можу сказати це відверто, сповнює мене радістю і дає мені право надіятися на кращу долю для мого народу. Не піддавайтесь розчаруванню перших місяців, — м'яко продовжував Борис, беручи її за руку. — Це війна, а на війні, як на війні, всілякі жахи, жорстокість, несправедливість. Перемелеться — мука буде! Історія посилає нам шанс вирвати Україну з лабет комунізму, і цей шанс — німці, хоч вони й наші вороги.

— Але подивіться, що вони роблять з нашими полоненими, які добровільно їм піддаються, що роблять з жидками, з жінками, старими, з дітьми! — Віра майже кричала, очі її кресали блискавки. — Мама каже: люди, як люди, пестять Ігоря, носять нам суп у менажках, дарують шоколяду, але вони, ці самі люди, розстріляли у нас одинад-

цять невинних людей за те, що хтось вистрілив на німця. . .

— Стривайте!

Але Віру спинити було вже годі. Видно було, що в неї накипіло на серці, що все це вона пережила і передумала, всім цим переболіла, опинившись між двома впливами: советським, як дружина советського старшини, і українським націоналістичним, як щире дитя свого народу.

— Я не хочу співпрацювати із звірми, я не піду до школи вчити дітей ненависти! — вигукувала Віра, і обличчя її, з гарячковими рум'янцями на щоках, вразило Бориса своєю красою.

— А ви вчіть дітей любови до свого народу, до своєї країни, — лагідно заперечив він.

Олена Олександрівна причинила двері в сухідню кімнату.

— Ти так кричиш, Віро, а там можуть бути люди, що розуміють по-нашому. Я сьогодні йшла на базар і бачу: коло німецької комендатури стоїть вартовий, у касці, з автоматом. А навколо нього крутиться хлопчисько. І на автомата зиркає, і під каску заглядає. Нарешті, не витримав той німець та й каже по-нашому: "Ти чого тут, дурню, крутишся, німця не бачив?" Хлопець аж рота роззявив від здивовання. Отакі "німці" й тут можуть бути.

Борис і Віра розсміялися, і це відразу злагіднило напруження.

— З німцями прийшли і українці з Галичини. Вони працюють в німецькій армії, здебільшого за перекладачів. Знамениті хлопці, свідомі українці! Я вже говорив з ними, справжні брати нашого на-

роду. А як большевиків ненавидять! Видно, за короткий час залили їм наші товариші за шкуру сала! А ви ще, Віро Федорівна, вагаєтесь, з ким вам треба бути? Ясно, що ніхто не може співчувати нищенню жінок і дітей, але пригадайте собі 1933 рік, коли большевики винищили голодом кілька мільйонів українських селян. Чи це вам не болять? А Соловки, Воркута, Колима?.. Німці чужих нищать, а ті, з Москви, нищили наш народ, ще й примушували себе любити!

— Якщо одні варвари, то не значить, що й інші мусять бути такими ж, — вже спокійніше заперечила Віра.

— А ми таки своє робімо: учімо наших дітей, лікуймо наших людей, готуймося стати господарями на своїй землі.

— І ви вірите, що це буде? — знову, але вже іншим тоном, запитала Віра.

— Хочу вірити! — твердо, майже урочисто, відповів Борис. — Якщо не ми, то наші діти діждуть тих днів.

"ХАЙ ГІТЛЕР ТЕБЕ НАВЧИТЬ!"

Минуло ще два тижні, поки Борисові пощастило дістати відпустку, щоб поїхати в Анастасіївку по свою родину.

І в той момент, коли Борис, зібравшись їхати, вийшов з лікарні, він побачив селянські сани, що

спинилися біля ганку, і жінку у грубій темній хустці, що злізала з саней і йшла йому назустріч. Борис зупинився, приглядаючись.

І тут щось маленьке підкотилося йому під ноги, щось охопило його коліна і припало до них з криком "тату!" Це був Юрко.

Обцілюючи холодне, червоне від морозу личко, тиснучи Юрка в своїх обіймах, тільки тепер виразно усвідомив Борис, кого йому бракувало весь час, за ким тужило його серце.

— Мій синочку, ріднесенький мій, сонечко моє! — шепотів Борис, не маючи сил відірватися від дитини.

Юрко верещав з радощів і крутився хробачком у сильних батьківських руках. Підійшла тітка Уляна.

— Добридень, Олексо Петровичу! Насиду вас розшукали. Спасибі вчительки Дубенкової мама нас на базарі зустріла і сюди спрямувала. А то там ніхто й не знає, де ви поділися. Хата замкнена, розпитати доладу нікого.

Борис шанобливо припав до спрацьованої тітчиної руки.

— Милости просимо, дорогі мої, заходьте в хату, — говорив він на ходу, проводячи несподіваних гостей в свою квартиру. — А я оце до вас зібрався, вже й коня звелів був запрягати, аж гульк — гості до хати! — і він, жартома, ткнувся обличчям в животик Юрка, якого все ще тримав на руках. "Де ж Ганна?" мучила його тим часом думка, але спитати чомусь він не наважувався.

У хаті тітка Уляна розмотала хустку, присіла на кінчик стільця, пригладила шкарубкою рукою

ще темне, пряме волосся і витягла з-за пазухи голубий конверт.

— Оце тобі від Ганни лист, — сказала, подаючи Борисові, зідхнула і безпорадно опустила руки на коліна.

”Олексо! — писала Ганна. — Посилаю тобі сина, ти так його любиш, що він тобі тягарем не буде. Я вже не маю змоги його утримати. Я до тебе повернутися не збираюся, мені й тут добре. Прощай. Ганна“.

Оце і все. Наче вістрям гострого ножа штрикнула в серце образа: вона посилає йому сина! Свого сина від іншого! На хвилину горло стиснув спазм. Але Юркові рученята так міцно обвилися навколо його шиї, а ніжне личко так довірливо припало до його щоки, що незрозуміла радість розсунула зморшки на чолі. ”Мій ти, мій ти, назавжди тепер, синку, мій!“ — майнула зворушлива думка.

Тітка Уляна розповідала, шморгаючи носом, раз-у-раз витираючи очі вказівним пальцем:

— Я тобі, Петровичу, все, як попові на духу, розповім, не збрешу нічогісінько, хоч і Ганна не чужа мені, рідного брата, царство йому небесне, дочка. Але ти мусиш все знати, ти її чоловік. Як прийшли німці, то наче сказала баба, закрутилася так, що, якби не я, Юрко зовсім запаршивів би. Ні помити його, ні нагодувати нікому, нема матері, ну, нема і все! — Тітка Уляна зідхнула. — А коло нашої хати німці, як бджоли коло вулика, крутяться. Співають, регочуться, як жеребці іржуть. Сором на все село! Сусіди кажуть: ”Що це в тебе, Уляно, хата як корчма жидівська?“ —

Тітка Уляна схлипнула. — Та де там корчма, гірше! Почала германців на ніч приводити, безсовісна жінка!

Блідий від гніву, Борис слухав розповідь старої. Стиснув п'ястуки до болю в суглобах. Але ні словом не зрадив своїх думок, мовчав.

Після того не спав цілу ніч, ходив з кутка в куток і мугикав: "Думи мої, думи мої". На ранок визріло рішення. Забіг до управи, до приятеля. Після короткої з ним розмови до списку призначених на роботи в Німеччину була включена Ганна Тимченко.

"Хай Гітлер тебе навчить!" — думав Борис.

**

За кілька днів прибули підводи з околишніх сіл із хлопцями й дівчатами, призначеними на "контингент". Доктор Горленко провадив медогляд разом з двома німецькими лікарями. Процедура була проста: поверховний, загальний огляд, вислухання легень і, як фінал, коротке слово "яволь!"

Борис оглядав детальніше. Відбирав недокрівних, слабосилих, сперечався з колегами, і подеколи йому щастило врятувати якогось юнака або дівчину, яких вдячна мати квапилася швиденько забрати додому. Проведений незадовго перед тим набір до середньої сільськогосподарської школи відібрав у німців значну частину молоді. Декого довелося просто приховати на час набору. До списків примусово мобілізованих попали кримінальні і політично підозрілі, комсомольці-активісти тощо. Правда, були й такі, що їхали добровільно, цілими родинами.

Нарешті німецький доктор вигукнув:

— Тимченко Ганна!

Вона ввійшла, самопевна, майже зухвала, і Борис помітив, як засвітились хтивістю очі німця.

— Ганна Тимченко? — перепитав він.

— Так! — була відповідь.

— Підійдіть ближче, — сказав німець, і Ганна підійшла.

Борис не підвів голови. У цей час до нього приступила чергова дівчина, і він почав оглядати її, радіючи, що може не слухати, що робиться по сусідству.

Проте, колеги говорили голосно і так само голосно відповідала Ганна. Вона вже досить добре порозумівалась по-німецьки, очевидно мала багату практику.

Німці жартували, говорили, що така гарна "фройляйн" матиме успіх в Німеччині, що вона — блондинка, як і німецькі дівчата.

Тільки тоді, коли, замість звичайного "яволь", Борис почув захоплене "вундербаре", він підвів голову.

Ганна стояла, сголена до пояса і, гордо закинувши золотоволосу голову, дозволяла німцям милуватись різьбленими формами свого тіла. Її уста переможно усміхалися.

— Венус! — не витримав молодший лікар.

Наче кігті хижих звірів уп'ялися в серце Бориса, але він нічим не виявив свого хвилювання. Даремно Ганна намагалася прочитати щось на його обличчі: воно було непроникливо-спокійне.

— Яволь! — впало жадане слово, як віко труни над минулим.

ВОЄННІ БУДНІ

Минали дні. Україну закували міцні морози. Містечко жило воєнним життям. Українська інтелігенція, роз'єднана в симпатіях, гуртувалась навколо своїх провідників, імена яких були відомі лише однокимцям. Школи працювали, театр давав щодня концерти для німецьких вояків, а в неділю — для цивільного населення. Німецькі вояки захоплювались театром. Більшість їх — сини бауєрів, робітники фабрик — не були розпечені мистецькими видовищами, а тому кожна точка невибагливої програми провінційного театру викликала у них щирі і глибоку реакцію.

Свої сприймали концерти критичніше, але все ж таки театр і в неділю не світив пусткою: до нього забігали перекупки з сусіднього базару і, посідавши спинами до сцени, балакали в напівтемній залі про свої справи, часом перешкоджаючи співові якоїнебудь не дуже голосистої співачки. Приходили "недоборки" місцевої молоді, ще не вивезеної до Німеччини. Багато ще значило те, що театр опалювали з наказу меломана Гінца, мецената театрального мистецтва.

Як і раніше, співала Оля німецьких пісеньок, викликаючи ентузіастичні оплески вояків, але сама вона була вже зовсім інша, — безтурботність юности минулась, її забрав із собою покійний Василько.

Ще восени, в день Василькового похорону, Олю в страшній гістерії, яка підкидала нею так, наче вона лежала не на театральній куценькій ка-

напці, а на хвилях розбурханого океану, довелося відвезти до лікарні, під опіку доктора Горленка.

Борис умів поводитися з хворими, особливо з дітьми.

— Бідна дівчино! — говорив він, вливаючи крізь конвульсійно затиснені зуби дівчини валеріанку. — Заспокійся, засни, відпочинь. — І гладив її руки, дивився на неї ласкаво, і все це втишувало Олю. Її гістеричні ридання перейшли в плач, а плач змінився схлипуванням. І вона заснула, стискаючи руку Бориса, як дитина руку матері.

Так вони заприятелювали. Оля почала навідуватися до лікарні, де Борис робив їй ін'єкції для загального зміцнення організму. А коли в мешканні доктора появилася маленький Юрко, її відвідини стали ще частішими. Тут їй було легше, тут ніщо не нагадувало покійного брата. Доктор був завжди рівно ласкавий до неї. Юрко визнав її за товаришку, і вони разом будували хатки зі старих гральних карт або ховалися одне від одного по закутках великого докторового мешкання. А Борис почував себе батьком родини, і був майже щасливий, увесь віддаючись улюбленій медичній праці. Час минав непомітно.

Але в лютому, несподіваним для німців ударом, большевики захопили Харків. Советське підпілля в містечку піднесло голову. Частіше відбувалися акти саботажу, а після них — німецькі репресії. Українське підпілля опинилося між двох вогнів. І саме в ті критичні дні Борисові пощастило викрити бургомістра, якого ненавиділо населення за його утиски і за рабське плазування перед німцями.

Хлопці, потайки відряжені Борисом до Житомира, міста, де жив перед війною Романович, привезли такі відомості: Романович — колишній завідувач обласного фінансового відділу, старий комуніст, який в роках колективізації позасилав на північ не одну тисячу селян, в 1941 році евакуювався разом з жінкою на схід, але ешелон, в якому він їхав, був розбомблений. Під містечком К. евакуйовані попали в оточення. Вирішивши, очевидно, грати ва-банк, Романович став бургомістром і, користаючись своїм положенням, робив усе, щоб населення зненавиділо німців. Роля його в ліквідації жидів була ганебна: своїх одновірців він приніс в жертву, щоб викликати до себе довір'я Гестапо.

У Бориса стискалися п'ястуки, коли він читав секретне донесення своєї розвідки. З такими мерзотниками церемонитись не доводилося!

За кілька днів містечком поповзла чутка: Романовича заарештували. Щоправда, посадили його не в тюрму, а в окрему кімнату в приміщенні управи міста. Його жінка, так же товста й пихата, як він, носила йому "передачі": смажених курей, білі булочки і навіть часом пляшку французького коньяку, що його з десяток пляшок презентував свого часу комендант. Голодні люди дивилися їй услід і обурено перешіптувалися. А ще за кілька днів нова чутка викликала нове заворушення: Романовича випущено!

Комендант скликав у театрі збори інтелігенції. Свою промову він почав так:

— Ви, українці, невдячний народ! Ви не вмієте шанувати людей, які працюють для вашого до-

бра. Ви намагаєтеся очорнити таких людей, бо ви їм задрите. Так сталося з вашим бургомістром, шановним паном Романовичем. Ви його хотіли зганьбити в наших очах, але все це виявилось наклепом. Ми просимо пана Романовича вибачити нам, і бажаємо, щоб він залишився на своєму пості. — Комендант простягнув руку назустріч Романовичеві, що саме вийшов з-поза куліс.

— Але він не хоче, — продовжував патетично комендант, — він відмовляється і відїжджає до себе у Житомир. Ось до чого ви призводите порядних людей! — і німець із почуттям потиснув руку бургомістра.

Заля похмуро мовчала. Один з Борисових розвідників, Семен Дудка, схопився був з місця, але Борис стис йому руку, і він мовчки сів.

Наступного дня дві вантажні автомашини відїхали на залізничну станцію від чепурного будинку, що його займав Романович з жінкою. Він прибув до міста з малою валізою в руці, а вїхав з повним вагоном награбованого добра.

Пізніше таємниця Романовича з'ясувалась. Її розкрив сам комендант, добре підпивши з нагоди зустрічі Нового Року. В інтимній розмові з редактором місцевої газети він розповів:

— Все, що ви, українці, подали до мого відома в справі Романовича, виявилось правдою. Але не міг же я признати, що у мене за бургомістра був комуніст та ще й жид! Ось ми і вийшли із скрутного положення: на першій же станції Романовича з жінкою в куші і до праотців, а вагон з їхніми речами — на Німеччину! — і комендант цинічно зареготався.

**

Фронт наближався. Вже знову дзеленчали шибки від гарматної канонади. Посилилася дія со-ветської авіації, і Борисові щораз частіше до-водилося зривати з ліжечка сонного Юрка і, загор-нувши в теплу ковдру, виносити у вузенький окіп-чик на подвір'ї лікарні, який правив їм за бомбо-сховище.

Тітка Уляна, яка залишилася при Юркові, бра-ла сонного хлопця на руки, і так вони пересиджу-вали у холодній, замерзлій землі, аж поки не від-літали советські бомбардувальники.

До шпиталю почали прибувати поранені. Те-пер це вже був майже військовий шпиталь. Праці було багато, бракувало медичного персоналу. То-ді Оля взялася допомагати Борисові. В школі во-на перейшла курс першої медичної допомоги, і могла бути корисною помічницею. Але вона була ще дівчинкою, ця блакитноока Оля: худенькі плечі при невеличкому рості, тонкі, слабкі руки. Труд-но з такими силами бути медичною сестрою при-фронтového шпиталю. Білий халат і хустка під-креслювали чистоту і свіжість Олиного обличчя, але усмішка її була зворушливо-сумною, усміха-лися власне самі уста, тоді як в очах ховалася жу-ра. "У Олі не очі, а квіти Петрового батого", — думав Борис, поглядаючи час від часу на свою по-мічницю.

Якось під час операції налетіли советські лі-таки. Хірургічну сестру убило напередодні пря-ним поцілом бомби у підвал, де ховалися трид-цять сім чоловіка — живих не лишилося нікого.

Тому Борисові допомагала Оля. Коли бомби

почали лягати занадто близько, він крикнув кризь марлеву маску:

— Олю! До сховища, до Юрка!

Але дівчина заперечливо похитала головою. Вона цілковито володіла собою, тільки рука, що подавала інструменти, злегка тремтіла.

З останнім, найстрашнішим вибухом, коли на їхні голови посипалися шматки тиньку і з жалібним дзенькотом повилітали шибки, Борис наклав останнє шво.

Назовні затихло. Доктор зірвав з обличчя маску. Оля стояла перед ним, випроставшись, її очі дивилися на нього з таким захопленням, що Борис відрухово простяг до неї руки. В його обійми упала дівчинка, яка несподівано виросла.

**

Так у диму і вогні війни зродилося пізніше Борисове щастя. Навколо часами вибухало пекло. Тоді з хірургічної кімнати відрами виносила Оля воду, щедро розбавлену кров'ю. А проте, і вона, і Борис не переставали усміхатися внутрішньою щасливою усмішкою. У години ж затишшя, коли вони всі, Борис, Оля і тітка Уляна з Юрком, збиралися разом за столом у кухні, здавалося, що цілий світ замикався в колі, окресленому зеленим абажуром лямп. За вікнами чаїлася холодна, воєнна ніч, а тут було затишно і тепло від променистих поглядів закоханих очей, від Юркового веселого щebetання, від спокійних рухів тітки Уляни, що нечутно ходила по кухні, подаючи невибагливу їжу, прибираючи зі столу.

Але знову налітали советські літаки, тітка Уля-

на поспіхом одягала Юрка і бігла з ним на подвір'я, а Оля з Борисом кидалися в кімнати до хворих, поранених, зоперованих, щоб бути з ними під час небезпеки.

Одної ночі бомба упала на театр і геть відірвала добру третину будівлі. Від повітряної хвилі повилітали рештки шибок у лікарні, і їх довелося позабавати дошками.

Почуття небезпеки єднало закоханих, надавало якогось особливого чару їхньому коханню, і воно, це перше Олине кохання цвіло яскраво і пишно в сніжну зиму, під бомбами наступаючої червоної армії.

Звиклий до небезпек, Борис, з властивою його натурі гарячковістю, цілком віддавався новому, здавалось, незнаному почуттю. Аджеж кожне кохання здається людині єдиним і неповторним, а його, давно всім відомі вияви, оригінальними. Кожний закоханий ладен повторити словами поета: "Так ніхто не кохав..." А проте, навряд чи кохання Бориса і Олі чимось відрізнялося від інших, хібащо небезпекою, яка раз-у-раз звисала над їхніми головами.

Коли ж перший солодкий чад трохи вивітрився, і почуття набуло спокійнішої форми, перед Борисом постало питання: як бути далі?

Советський наступ німцям вдалося стримати. Фронт знову відкотився на значну відстань. Припинилися повітряні нальоти, і життя почало входити в свої, щоправда, гостро обмежені війною, береги. На Україну наступала тепер всеперемагаюча весна, і ніщо не могло її спинити: ні бомби, ні танки, ні змінливі, покручені фронти. Для вес-

ни не існувало ніяких перепон. Вона розстилала блакитні килими пролісків поміж ляфетами гармат, ховала під молододу травичкою набряклі трупи, відламки стрілен і чорні рани землі — вирви, пороблені авіобомбами. Зазеленів гай над річкою, в повітрі запахло бальзамом липких тополевих бруньок і ще якимись ледве чутними, хвилюючими запахами.

Почав знову працювати театр. Зруйновану частину його так-сяк підправили, і концерти відновилися. До Олі прийшов Міллер і запропонував повернутися на сцену. Розмова відбулася на ганку лікарні, де Міллер перестрів Олю, що бігла з кошиком на базар.

— Ти що ж це вирішила не з'являтися до театру? — почав він з місця, гіпноізуючи дівчину чорними, блискучими очима.

Оля зупинилася, здригнувшись від несподіванки.

— Так... тобто ні... — розгублено забурмотіла вона.

За цей час, віддавшись своєму першому коханню, Оля зовсім забула про театр і про свою залежність від цього маленького, злобного чоловічка. І ось він тут, той, що його вона не раз бачила у нічних кошмарах, після яких прокидалася в холодному поту з беззвучним криком на устах.

І Оля знітилась, як беззахисна тваринка, чекаючи удару.

Але враз, як промінь світла, блиснула думка про Бориса. Так, так, вона не беззахисна тепер, Борис оборонить її, не дасть на поталу.

Дівчина піднесла голову і сказала рішуче:

— Я працюю тепер у лікарні, я тут потрібніша.

— Про це не тобі судити, де ти потрібніша! — гостро підвищив голос Міллер. — Гавптман хоче, щоб ти співала.

— А я не хочу співати. Чуєте? Не хочу! — вигукнула Оля і, рвучко повернувшись, хотіла була ввійти в лікарню, але Міллер схопив її за руку.

— Ти будеш співати! — просичав він.

В цю хвилину на порозі з'явився Борис: вигук Олі привернув його увагу.

— У чому річ? — запитав він і, побачивши Міллера, додав: — Чого вам тут треба, герр Міллер? Сестра Ольга працює у мене в шпиталі, і співати в театрі вона більше не буде.

— А леж гавптман Гінс бажає... — почав був Міллер.

— Мені потрібна помічниця, — перервав його Борис і несподівано для себе самого додав: — Крім того, сестра Ольга — моя наречена і взагалі може не працювати, якщо не хоче. Це її добра воля, що вона помагає мені.

Міллер стояв приголомшений. Солодкий шматок виривали не тільки у нього, але і в його пана. Він не міг примиритися з цим.

— Гавптман звелів їй повернутися до театру... — злобно примруживши очі, продовжував він, але Борис не дав йому закінчити.

— З гавптманом я порозуміюсь сам. — Він узяв Олю за руку, і вони обоє зникли за дверима. Двері захряснулись перед носом оскаженого фольксдойчера.

Оля з вдячністю припала палаючим обличчям до рук Бориса. А він цілував її волосся і блакитні очі, в яких стояли непролиті сльози.

СТОЯВ ПРОЗОРИЙ СЕРПЕНЬ...

Віра одержала листа. Це власне був не лист, а коротка записка, кілька слів, накиданих на клаптику паперу, видертого з школярського зошита. Писав Гриць: "Моя єдина! Не судилося нам цього разу побачитись. А щастя було таким близьким. Відступаємо. Але ми ще вернемося — не журись! Вір і жди. Навіки твій. Гриць".

Годі описати почуття, яке охопило Віру, коли вона прочитала ці слова: радість, що Гриць живий, біль розлуки, ненависть до німців, що відібрали у неї чоловіка, надія, що зажевірла була в серці, і любов до батька її дитини. Вона плакала, усміхалася крізь сльози, цілувала Ігоря, вдивляючись у його лице, шукаючи в ньому Грицевих рис.

Олена Олександрівна не знала, що робити з дочкою, як привести її до рівноваги. Боялася, що все скінчиться чорним розпачем. Але Віра взяла себе в руки.

Чоловік в обшарпаній ватянці, що приніс цю вістку, уважно стежив за реакцією, що її вона викликала. І хоч Віра відразу ж втекла до сусідньої кімнати, щоб приховати своє хвилювання, він зрозумів її стан, зрозумів, що вона готсва на все, щоб наблизити хвилину зустрічі з мужем.

З денця пошарпаної вушанки він видобув жмут тоненьких папірців, задрукованих фіялко-

вими буквами, і мовчки сунув в руки Олени Олександрівни. Не даючи старій жінці схаменутися, буркнув: "Родіна вам не забудет", натяг шапку на голову і зник, наче розтанув у сутінку весняного вечора.

А на ранок на стінах будинків, на дерев'яних парканах, на базарних ятках замерехтіли ті фіялкові букви:

"До населення тимчасово окупованих німцями територій. Брати і сестри! Не занепадайте на душі — ми недалеко, ми вернемося! Допомогайте нам, женіть німців з нашої землі! Саботуйте їхні накази, не співпрацюйте з ними! Колгоспники! Не давайте німцям своїх продуктів! Робітники! Не выпускайте доброякісної продукції! Інтелігенціє! Не допомагай німцям виховувати ваших майбутніх ворогів! Смерть німецьким окупантам! Партизанський відділ імені Сталіна".

Люди, боязко озираючись, читали папірці, прочитавши відходили — одні спльовуючи з огидою, інші — з почуттям утаєної радості.

Наступного дня нові летючки, писані рукою, друкованими літерами, закликали:

"Українці! Не піддавайтеся на большевицькі провокації! Чи ви хочете знову сталінської тиранії? Чи забули 1933 рік, коли Москва виморила голодом мільйони наших людей? Чи забули 1937 рік, коли Москва знищила у своїх катівнях, позасилала на Сибір кращих синів України? Чи забули як ваших батьків і братів, матерів і сестер, обібравши до сорочки, гнали на північ, на холод, голод, смерть!? Український народ! Ми боремося за свою державу і проти большевиків, і проти нім-

ців! Працюйте для України і чекайте слушного часу! Українські самостійники“.

Тітка Уляна старанно позбирала розкидані по підлозі пожмакані папірці і спалила їх у печі, де палилися закривавлені бандажі і вата. Ніхто не смів знати, де укладалося і писалось ці летючки.

**

Тепер фронт наближався навалю, з нестримною швидкістю. Щось тріснуло, заломилося в німецькій военній машині. Войовничий дух німців випаровувався з легкістю етеру. Масивні бомбардування німецьких міст американською авіацією і втрати, що їх зазнавало цивільне населення, паралізували бойовий дух німецьких вояків. Війна, що мусіла бути блискавичною, занадто затяглась. До цього в Берліні не були підготовлені. І там уже розуміли, що третьої зими не витримати.

Районове містечко К. знову опинилося під советським ударом.

**

Стояв гарячий і прозорий український серпень.

Перший після довгої перерви наліт советських літаків відбувся на містечко К. в неділю, коли базар був захищений селянськими возами. Білі хусточки жінок, різнокольорові плями помідорів, гарбузів, кукурудзи з тої висоти, на якій з'явилося п'ять бомбардувальників, виглядали, мабуть, як яскравий, екзотичний килим. Вони спустилися на яких сто метрів, обкреслили широке коло над базарною площею і скинули на білі хустки одну за одною п'ять мін.

Зчинилася неймовірна паніка. Люди кинулися врозтіч. Заіржали перелякані коні, стаючи дибки,

перекидаючи вози, топчучи скривавлені тіла забитих і поранених. Свистіли уламки мін, підкошуючи тих, хто тікав, торохкотіли бортові кулемети літаків... А над усім тим стояло одчайдушне рвище, від якого холола в жилах кров.

Коли літаки зникли в хмарах, на площі залишилися поторощені столи і ятки, безладно розкидані, спотворені тіла з відірваними руками, ногами, головами... Цю криваву масу збирали лопатами і вивозили на тачках до братської могили. Гарячий вітер носив понад базаром скривавлені окупаційні марки. Казали люди: "Два роки не було у нас м'яса, а тепер маємо досхочу"...

Одному з п'ятьох літаків не пощастило повернутися на летовище: німецький вояк на передмісті збив його серією з автомата.

На головній вулиці, під комендантурою, зібралася юрба. Советський летун, що спустився з парашутом, сидів на лавці, не зводячи очей. Його зламана рука звисала безвладно вздовж тіла. Двоє жандармів стерегли полоненого. Юрба стояла мовчки, придивляючись.

І раптом розрізав тишу повний жаху і здивовання голос:

— Ой, бабочки, та це ж Василь, Губенчишин син! А її ж сьогодні на базарі міною розірвало. Боженьку ж мій, син матір рідну вбив! — заплакала і заголосила стара жінка, і все навколо заворушилось і загрозливо посунулось до лавки, на якій сидів літун.

— Гальт! — гукнув жандарм, беручи автомат на поготовля.

Юрба відсахнулась, вигукуючи прокльони.

**
*

Борис ішов до комендантури, викликаний по-
вісткою. Це було зовсім не до речі, бо не міг він
закінчити перев'язувати поранених у сьогодніш-
ньому нальоті. Борис розумів, що його як лікаря
примусять відступати разом з німцями, і був до
цього готовий. Юрка з тіткою Уляною довелося
знову вислати до спасенної Анастасіївки. З болем
у серці розлучався він з своїм маленьким хлопчи-
ком, не знаючи, коли доведеться знову його по-
бачити, і чи доведеться взагалі.

Тепер Юрко вже не плакав, як попереднього
разу: він за цей час виріс і вважав себе за дорос-
лого. Але в його синіх оченятах приховався такий
смуток, він так гаряче припав до батька, що Бо-
рис поспішив відірвати його від себе, побоюючись,
що й сам не витримає і розридається. Попестив-
ши, потішивши короткою радістю, доля знову від-
вернулася від Бориса. Він ішов і думав, що неми-
нуча розлука з Олею буде для них обох чи не
найбільшим у житті горем. Вони так тісно зжили-
ся за цей час, так глибоко ввійшли у внутрішній
світ одне одного, що розлучити їх можна було
тільки спричинивши нестерпний біль, завдавши
кривавих ран їхнім серцям.

Але війна не цікавилася болями окремих осіб,
їй було байдуже горе мільйонів Оль і Борисів, во-
на йшла до визначеного їй кінця в громах і блис-
кавках, нещадна і жорстока.

Замислившись, Борис не помітив, як опинив-
ся перед сходами комендантури. В цей час на розі
вулиці з'явилася група людей, переважно жінок,
в супроводі жандармів. Холод пробіг по спині Бо-

риса. Серед десятка незнайомих обличч він упізнав зблідле і змарніле обличчя Віри. "Гальт, гальт!" — кричали німці, і ці крики примушували серце кожного, хто чув їх, стискатися тривогою і острахом.

Віра, зрівнявшись з Борисом, раптом піднесла голову, втупилася в нього очима, і він побачив у тих очах ненависть і розпач.

— Будьте ви прокляті, зрадники! — голосно і виразно промовила вона збілілими губами.

— Гальт, гальт! — кричали німці.

Група вже давно зникла за рогом, а Борис все ще стояв непорушно, не будши в силах отямитися, здати собі справу з того, що сталося. "Віро, Віро, нещасна, мила жінко! І тебе заплутали ті прокляті, і ти гинеш! За що? За ката Сталіна, за владу тиранів? Коли ж, нарешті, будемо ми спроможні відрізнити чорне від білого?" — думав Борис, стоячи перед комендантурою, не відриваючи очей від рогу вулиці, за яким зникла Віра.

— Заходьте, докторе! — запросив комендант Горленка, широко розчиняючи двері свого кабінету. — Я потурбував вас, щоб повідомити, що завтра вам доведеться виїхати на фронт. Потяг відходить о 7-ій ранку. Спустіться вниз, у підвал, там вам видадуть уніформу. — І вже ніби неофіційним тоном пояснив: — Німецькій армії бракує лікарів, докторе, і тому ми змушені мобілізувати цивільних лікарів-чужинців. Вам ми довіряємо, ви — яскраво виявлений антикомуніст. Я вірю, що ваша служба у війську принесе нам багато користі.

Комендант простягнув руку, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

Але Борис не квапився відходити.

— Я хотів би, пане коменданте, просити вас зробити мені одну послугу перед тим, як я виїду на фронт.

— Я вас слухаю.

— Сьогодні заарештовано мою кузину, Віру Дубенко. Не знаю, яка причина арешту, гадаю, що трапилася якась помилка, бо вона — звичайна вчителька, ніколи не була в комуністичній партії, не цікавилася політикою. Вона — мати малої дитини і має стару матір. Без неї вони загинуть. Я просив би вас втрутитися в цю справу і звільнити її під мою відповідальність.

— Як, кажете, її прізвище?

— Віра Дубенко.

Комендант узяв слухавку.

— Це ти, Отто? Скажи, за що заарештовано сьогодні вчительку Віру Дубенко? Організація?.. Яка там організація!? Бабський бунт! Але тут її родич, доктор Горленко, він за неї ручиться Чи не можна було б її випустити?.. Красуня, кажеш? Ну, то зроби це для мене персонально. Будь другом. Старий, кажеш? Ах, ти, смаркач! Ну, то ж то і є! Дякую!

Усе скінчилося занадто просто, хоч Борисові все ще не вірилося, щоб ця справа життя і смерті людини могла бути вирішена в цій короткій, напівжартівливій розмові двох володарів доли мешканців містечка К. І він уже плянував, на випадок відмови, організувати втечу Віри за допомогою своїх хлопців-підпільників.

Виходячи з комендантури, Борис вирішив, що треба буде перевірити, чи дотримав Отто свою

обіцянку. Вислані ним хлопці за кілька годин донесли, що Віру справді випущено, і вони влаштували їй проїзд додому машиною земельної управи. У Бориса спав камінь зі серця.

КОЛИ ВОСКРЕСАЮТЬ МЕРТВІ

Це було тяжко, так тяжко, що навіть приготований до цього Борис був глибоко потрясений невтішним Олиним горем. Боляче було дивитися у її вимучене обличчя, в її блакитні очі, з яких безперервно лилися сльози.

— Дівчина моя, рідна моя, не плач, не край мого серця! — молив він її, відчуваючи, як і в нього сльози стискають горло.

Спочатку Борис хотів, щоб Олина родина, забравши з собою Юрка, виїхала до Німеччини, разом з театром. Він заручився обіцянкою гавптмана заопікуватися ними, як родиною німецького фронтового вояка.

— Завтра, о 5-ій годині ранку відходить ешелон, з яким поїдуть і робітники театру, — сказав гавптман. — Нехай ваші будуть готові. За речами я пришлю машину. Можете взяти все, що потрібне. Це все, що я можу зробити для театру наостанку. Післязавтра я буду вже безсилий будь-чим допомогти.

Але Олина мати й слухати не хотіла про виїзд до Німеччини. Вона не могла простити німцям страшної розправи над сином і заявила, що умре

на порозі рідної хати, а не поїде працювати на двоногих звірів, що нищать дітей. Ридаючи, відмовилася їхати і Оля: кинути матір і малого брата вона була не всилі.

Так знову, як дитяча іграшка, зломилася крихке Борисове щастя.

— Якби не мати, я б пішла сестрою на фронт, разом з тобою, — гаряче шепотіла Оля, охопивши руками шию Бориса. І знову сльози, обійми, поцілунки.

І, нарешті, тиша і порожнеча в серці. Ще раз дмухнула війна і, як вітер тендітну кульбабу, рознесла в різні сторони всіх найближчих, найдорожчих Бориса. Оля з родиною залишилася в містечку, Юрко з тіткою виїхав в Анастасіївку, а Борис, повісивши на шию автомата й перекинувши через плече торбу з хірургічними інструментами, зайняв призначене йому місце в рядах Вермахту.

**

Бої, відступ, знову бої. Містечко К. захищали мляво, знаючи, що воно вже приречене. Бориса драгували і обурювали поразницькі настрої німців. Були випадки, коли він з криком "гальт!" сам примушував німців свого відділу повертатись і приймати бій.

Але армія відступала й відступала. І одного дня перейшла історичний Збруч.

Уже на скраєчку Галичини, в польовому шпиталі, біля якогось села, перев'язуючи поранених, Борис був сам легко поранений в ногу уламком міни, що на місці вбила обох перев'язаних ним

солдатів. Так уліті 1944 року опинився він в Перемишлі, у військовому запільному шпиталі.

Рана була неглибока, гоїлася хутко, і вже зближався час, коли треба було знову повертатися на фронт.

Борисові не хотілося кидати Перемишля. Це старовинне українське місто йому подобалося. Він любив, вийшовши на балкон шпиталю, спостерігати, як з ранішнього туману виступають бані церков, любив побродити навколо Княжого замку або австрійської фортеці, що залишилася на горі, з котрої розгортався широкий краєвид на місто і довколишні поля. Щось тримало тут Бориса, якесь незбагненне почуття хвилюючого чекання.

Одної суботи група німецьких вояків, на чолі з Борисом, вирушила зі шпиталю до лазні. На розі Добромильської вулиці вийшло назустріч двоє цивільних, поважний, добре вдягнений, очевидно, місцевий мешканець, а з ним поруч... Борис зупинився, наче його вразила блискавка. Назустріч йому, тяжко спираючись на палицю, йшов... Борис відрухово підніс руку до очей. Він їм не вірив, не міг повірити! Але в те, у що відмовлявся повірити розум, повірило серце.

— Андрію!! — наче ридання, вирвався хрипкий крик.

Так, це був Андрій. Постарілий, посивілий, з ушкодженою ногою.

Припавши один до одного, брати довго не могли відірватися. Весело здивовані, юрмилися навколо них німці. Елегантний пан, Андрійів супутник, зворушено спостерігав цю сцену.

— Ну, от, ну, от, і знову довелося зустріти-

ся! — говорив Андрій, стараючись непомітно змахнути з очей сльози.

— Так! І то де? За сотні кілометрів від дому, після стількох років розлуки! — нестямно вигукував Борис.

**

*

— Так, брате, багато змінилося за той час, що ми не бачилися. Скільки пережито, скільки пережито! Нашим дідам, що все своє життя прожили спокійно, це здавалося б неможливим! — говорив Борис, міряючи нервовими кроками невеличку Андрієву кімнату.

— Скажи, ти знаєш щось про батьків? — спитав Андрій, затягнувшись цигарковим димом.

— Я був у Харкові незабаром після твого арешту, але ні батьків, ні Олі вже там не було. В Люботині знайшов тітку Дарію і кузинку Люсю. Вони розповіли мені, що батько помер, а маму з Олею десь заслано. — Бориса мучила думка, чи знає Андрій про загибель Тай.

Андрій, мабуть, знав, бо ні разу з його уст в той перший день їхньої зустрічі не злетіло це, священне для них обох, ім'я.

— Значить, тато вмер?! — з болем вирвалося в Андрія.

— Так, від серцевого удару, коли почув, що тебе... — Борис перехопив на льоту страшне слово. Запала мовчанка.

— Я знаю, що мене вважали за розстріляного, — повільно вимовляючи слова, сказав Андрій. У нього нервово сіпалися уста. — Але сьогодні ще не говоримо про мене. Я мушу підготуватися. Усе це так несподівано вийшло... — Він знову глибо-

ко затагнувся димом. Він палив безперервно, запалюючи цигарку за цигаркою.

— Поговорімо краще про майбутнє, — надаючи своєму голосові оптимістичного тону, продовжував Андрій. — Які твої пляни? Підеш знову на фронт, з німцями?

Не відповідаючи, Борис мовчки дивився на брата, в думці нотуючи усі ті зміни, що відбулися в ньому за час розлуки.

Колись золоторусявий чуб Андрія був тепер наполовину сивий. Обличчя, мабуть, давно вже втратило юнацьку свіжість шкіри. Зморшки коло уст, на чолі, навколо карих очей. Скалічена права нога. І цей нервовий рух м'язів обличчя, що примушує смикатися ліве око і уста! Так, доля не помилювала цього колишнього улюбленця родини, чарівного Андрійка.

— Слухай, брате! — порушив мовчанку Борис. — А яка ж твоя роль в цій війні? Я певний, що молочарня, де ти, як кажеш, працюєш, це лише камуфляж. Ти напевно маєш зв'язки, які я втратив, опинившись у німецькій армії. Я хочу скинути з себе цю чортову шкіру! — і він смикнув відлогу німецького мундира. — Ти мусиш мені допомогти в цьому!

Обличчя Андрія освітилося ясною, горленківською усмішкою.

Перервавши сам себе, Борис розповів, як у підвалі НКВД, перед нальотом "юнkersів", він побачив Андрія у віщому сні з цією самою усмішкою.

— Ти тоді сказав: "Я живий!" І я повірив, і ось... — Борис ніжно обійняв брата.

У той перший день зустрічі розмова велася нерівно, то вибухаючи гарячими словами, то при-
тахаючи, коли співбесідники заглиблювалися в
свої спогади.

**

— Коли я одержав листа від тітки Дарії з по-
відомленням про смерть твою і Тай, мені стало яс-
но, що я вже не зможу жити так, як жив. Я зр-
зумів, що мій обов'язок помститися за вас, за
батьків, за себе.

Борис спинився посеред кімнати, і жовна на
його щелепах набрякли.

— Я договорився з Цако, — продовжував він
по павзі, — що він симулює нещасний випадок зі
мною. Для цього довелося принести в жертву Ін-
грід. Пам'ятаєш мою кобилицю-кабардинку? Ну
ось, Цако, прив'язавши до сідла опудало в моїй
одежі, скинув її зі скелі, в тому місці, де розбився
чоловік Дзиги. Ти, мабуть, не забув ту стежку над
прірвою, що ми нею поверталися з гостини в неї?
Ось з тієї стежки і скинув Цако мою Інгрід з опу-
далом униз, на річкове каміння. А я тієї ж ночі
вийшов з гір на "плоскість", до абреків. Пробув
у них, аж поки не одержав вістку від Цако: "Док-
тор Борис згинув". І тоді, без імені, без речей,
без нічого, отак, як був, пробрався на Україну. У
Люботині застав тітку Дарію з Люсею. Батька вже
поховали, маму з Олею вивезли. Ось так, брате! А
тоді дременував я на Чернігівщину, де ліси густіші,
і там пощастило мені зібрати гурт розкуркулених
дядьків і молоді. Дістали й коней. Півроку гуляли
по лісах, дерли шкуру з комуністів! — очі Бориса

хижо блиснули. — Звільняли арештованих, карали катів! Гірський Вовк добре дався взнаки червоним катюгам! Ну, оголосили нагороду за мою голову. Почалися облави. Довелося розпорозитися, і, врешті, я опинився сам, як справжній загнаний вовк. Але й тут моя зірка світила мені до рогу: знайшов блатняків, з якими разом був на Соловках, і виробили вони мені документи. На Донбасі працював бухгалтером в управлінні шахти. Потім переїхав ближче до рідних місць, працював за тим же фахом в колгоспі на Харківщині. Там і діждався німців. В останню хвилину таки загарбало НКВД, але, знову ж таки, наче мамина молитва врятувала мене від розстрілу: у тюрму бахнула німецька бомба і пробила мені дорогу до волі. Пересидів цілий день у річці, а вночі знайомий лікар сховав мене в ізоляторі, як підозрілого на бубонну чуму. А на ранок прийшли німці. От і все! — Так розповів Борис братові свою історію, сильно скоротивши і спростивши її.

— Фантастично! — сказав Андрій, вислухавши брата. Ліве око його смикнулося, і він поспішив запалити нову цигарку. Здавалося, тільки тютюновий дим міг заспокоїти його, спинити цей нервовий рух, що так псував його гарне обличчя.

— Зі мною було значно простіше, — почав він. — Забрали мене, як буржуазного націоналіста, тримали в Харкові на Холодній горі. Тай приносила передачі, вистоювала годинами під тюремною брамою, бігала до НКВД, вимагала, доводила, просила. Зі мною в одній камері сидів Іван Андрієвський, колишній отаман українського повстанського загону. Що це була за людина! Ти, бра-

тіку, у мене надзвичайний, а він, здається, просто велетень духа. І при всьому тому в останній стадії туберкульози. Але як він говорив з тюремниками! Вони, ці напівзвірі, боялися його і навіть шанували. Так, шанували! — потвердив Андрій, наче запобігаючи Борисовому запереченню. — Польський уряд пропонував виміняти його за кількох комуністів, бо Іван, як волиняк, був польським громадянином, але він сказав: "Мені жити лишилося небагато, не хочу, щоб на Україні кількома негідниками стало більше". І рішуче відмовився.

Андрій з трудом видушував з себе слова:

— Слідчий НКВД добивався любови Тай, яка приносила мені передачі, обіцяв за це звільнити мене. Тай мучилася, бо була не в силах цього зробити. Вона дорікала собі, що замало любить мене, якщо не може піти на цю жертву. Марія, жінка Андрієвського, написала йому, як після кожного такого побачення з слідчим, Тай ридала у неї на грудях, докоряючи собі за егоїзм, не бажаючи слухати її запевнень, що тому негідникові не можна вірити, що він ошукає її. Тай вагалася і може й пішла б на це, але мене перевели в іншу тюрму, і у неї не прийняли передачі. Вона вирішила, що мене розстріляли. Вона крикнула Марії: "Вони вбили його!" і побігла по Катеринославській, добігла до мосту, скочила на поруччя і, поки Марія наспіла... — Андрій, витягаючи з коробки цигарку, ламав і кришив її тремтячими пальцями. Його обличчя було біле, як комір його сорочки.

— Не говори нічого! — попросив Андрій, коли Борис пробував щось сказати.

Довго мовчали. За вікном потемнів клаптик літнього неба. І тільки вогники цигарок, наче кров'ю налиті очі якихось хижих звірів, вдивлялися в темну порожнечу кімнати.

— А потім, — продовжував Андрій, — потім табори, фізичні муки, які для мене були рятунком, бо відвертали від моральних, етапи, каторжна праця... На лісорозробках відморозив ногу. Хотіли були ампутувати, але хірург-професор, теж засланий, спасибі йому, вилікував. Апатія, в якій я перебував весь час, оберегла мене від обурення, протестів. Все було байдуже. Жити не хотілося.

Запала павза. І знов порушив її Андрій:

— Закінчив строк... Відпустили з забороною жити на Україні. Оселився в селі над Волгою, працював де прийдеться і чим прийдеться. Вдарила війна, німці... Відступав з ними на Україну. Далі ти знаєш.

Не сказав Андрій братові, як товариші по тюремній камері витягли його з петлі і примусили жити, не розповів, як він, бажаючи вмерти, стрибав в ополонку на Волзі. І тоді не дали вмерти...

Але Борис зрозумів без слів, що особисте життя Андрія скінчилося із смертю Тай. Тепер для нього лишалися тільки боротьба і помста.

**

І сталося так, що, замість їхати на фронт і воювати за конаючий Третій Райх, Борис, разом з братом, виїхав у Карпати, щоб воювати за власні ідеали в рядах Української Повстанської Армії.

Ранім ранком, Добромільською вулицею, повз військовий шпиталь, проторохотіла селянська фі-

ра. Дві постаті у цивільних плащах зручно вместилися за візником на сіні. Коли фіра проїздила повз шпитальну браму, біля якої стояли на варті німецькі солдати, один з цивільних, наче ховаючись від ранкового холоду, підняв комір плаща.

Так брати Горленки покинули княжий Перемишль.

ПОВСТАНСЬКИЙ КРАЙ

Це було насправді щось неувяне, небачене досі, ці українські підгірські села, сповнені брязкоту кованого заліза, відблисків палаючих горнів у кузнях, перегукувань вартових, що стояли довкола на сторожі.

Романтикою Запоріжжя пахнуло на братів, коли їхня фіра опинилася в терені, опанованому повстанцями. Тут був свій світ, що жив особливим, напруженим, військовим життям. І це життя відразу захопило братів, наснажило їх енергією і волею до боротьби. Борис відчув себе в своїй стихії, Гірський Вовк занюхав запах небезпеки. Помуре Андрієве чоло роз'яснилося, рука сягнула до кишені з вічним пером, і в кутику селянської хати він з іншими пропагандистами заглибився в складання летючок-відозв до бійців червоної армії.

Але незабаром братам довелося розлучитися. Відділ командира Дика, до якого призначили Бориса, або доктора Юрка, як називався він тепер,

прибравши собі ім'я свого улюбленця, відходив далі в гори. Прощання було по-вояцькому коротке: міцні, братерські обійми, дужий потиск рук.

— Не нарікатимеш на мене, брате? — спитав Андрій з гіркою усмішкою.

— Ніколи! Дякую! — була гаряча відповідь. Так вони знову розлучилися.

Пізніше було ще кілька зустрічей, несподіваних і випадкових, як, зрештою, все в непевному повстанському житті. Андрієві особливо запам'яталася остання зустріч у вишневому садочку, в гірському селі.

Була темна і тепла липнева ніч. Андрій, дожидаючись фіри, вийшов з хати в садок, де розташувався якийсь перехідний невеличкий загін. Під деревами спалахували зелені вогники світлячків, жевріли цигарки, час від часу вихоплюючи з темряви чиесь скупчене, суворе обличчя, або гілку дерева, всипаного темними плямками вишень. І ось раптом блиснули знайомі вузькі очі. Андрій підійшов і легенько торкнувся руки, що тримала вишневу гілку.

— Борисе! — сказав тихо, підкоряючись настроєві загальної насторожености.

Різкий рух, і руки Бориса лягли на Андрієві плечі.

— Брате! — так само тихо прошепестіло коло обличчя. — Яким вітром?

З півгодини тривала притишена жвава розмова. Борис розповів, що його відділ змінює місце постою, зі стриманим захопленням описав короткі, гарячі сутички з ворогом. Видно було, що почувався в своїй стихії.

— Питаєш, що ще роблю? Та роботи завжди багато: лікую хворих і поранених, вишколюю медичних сестер, читаю, роблю деякі дослідди, словом, учу і вчуся. Одна біда, — засміявся іронічно, — випити не дають, монастир якийсь! А я, ти знаєш, не-дурень випити!

— А мене, брата, відсилають геть, — з виразним дрожем у голосі сказав Андрій. — І все через мою ногу. Кажуть, у партизанці з такою ногою багато не навоюєш. Їдьте, кажуть, на Захід і несіть правду про Україну, про нашу боротьбу. Оце й дожидаю підводи, — сумно закінчив Андрій.

— І мають вони повну рацію! Хворі не можуть битися нарівні із здоровими. На війну треба сильних і здорових, — потішив брата Борис. — Їдь, Андрію, а як виживеш і вернешся в Україну, розшукай Юрка! Обіцяй мені це!

— Та може ти вернешся скоріше, тобі ближче! — запротестував був Андрій, але, помітивши нетерплячий рух брата, додав: — Ну, само собою, обіцяю, якщо вернуся, обов'язково знайду твого сина.

Наказ, переданий з уст до уст пошепки, приглушений брязкіт зброї, і темні тіні, одна за одною, зливаються з темрявою.

Над ранок прийшла і Андрієва фіра. І так, пересідаючи з одної фіри на другу, від села до села, сумний, навіяний лісовими чарами, їхав він далі й далі до меж повстанського краю, за якими простягався незнаний, ворожий Захід...

У БУНКЕРІ

— Мотрю, до нас гість! — гукнув доктор Юрко, ввалюючись до бункеру. — Ану, що в печі, все на стіл мечи! Бо це ж таки земляк, з Харківщини, друг Петро.

Кароока санітарка Мотря усміхнулась, глянувши мигцем на гостя, і швиденько зняла з печі киплячий казан з бараболею.

— Милости просимо, гостям раді! — кинула весело.

Гість обвів очима обшиті свіжими дошками стіни бункеру, освітлені мінливим світлом каганця.

— О, та у вас тут цілий палац під землею! — вигукнув захоплено.

— Палац не палац, але є де розгоститися, — з задоволенням озвався доктор. — Ходімо, покажу моє царство, бо тут наші жінки царюють, а там вже я господар.

З ліжок, розташованих попід стінами, на гостя дивилися очі поранених.

— Добридень, хлопці! — сказав Петро.

— Добридень, друже! — відповіло кілька голосів.

Відкинувши смугасте рядно, що правило за двері, доктор пропустив гостя в сусідній відділ. Це була операційна. Великий стіл, накритий білсю цератою, займав середину приміщення. Над столом висіла нафтова лампа з блискучим рефлектором. На пні старої смереки в подовгастій посудині поблискували хірургічні інструменти. Долівка, висипана свіжою тирсою, надавала землянці весело-

го вигляду. У кутку примостилося, чепурно застелене, залізне ліжко, а над ним — автомат.

— Скільки ж вас тут усіх? — спитав Петро.

— Сімнадцять. Тринадцять поранених, трійко дівчат та я. Але ходімо вечеряти, бо картопля прохолоне.

Вони перейшли у сусідній відділ, де на такому ж примітивному столі вже парувала картопля в мундурах і золотилася олія в бляшаній тарілці.

— О, зовсім як у нас вдома! — зрадив Петро.

— Але в нас удома олія соняшникова, а тут конопляна. Тут соняшник лише як прикраса на городі росте, — з жалем зауважив доктор Юрко.

Мотря, Стефа й Марійка розносили їдунки з уже начищеною і намащеною картоплею. Ранені, хто міг, сідали на ліжках і, взявши з рук дівчат їдунки, починали їсти. Двох чи трьох з перев'язаними руками дівчата годували самі.

Проходячи повз стіл, Мотря нахилилася і трісочкою зняла нагар з каганця. Вогник спалахнув і освітлив знизу її обличчя. Петра здивувала надзвичайна білість і ніжність дівочого обличчя, широкий розліт її темних брів і довгі торочки вій над спущеними очима.

— Ех, добре було б пропустити чарочку під картоплю! — сказав доктор, підморгнувши Петрові. Мотря підвела очі і докірливо похитала головою.

— Ох, що ж це я! Забув зовсім! — зірвався з місця Петро і кинувся до свого наплечника, що лишився стояти коло входу. — Якийсь дядько приніс оцю пляшку первака, просив передати лісовикам, щоб випили за його здоров'я. А імени свого

не сказав, от і не знатимем, за чиє здоров'я пити! — весело закінчив він, ставлячи на стіл пляшку з жовтавою рідиною.

— Оце так, землячок! Оце так почастунок! — вигукнув доктор. — Ану, Мотренко, давай скляночку, — і, звертаючись в сторону ліжок, що ховалися в сутінках, додав: — А тепер, хлопці, зголошуйся, кого кортить випити?

Відразу піднялося кілька рук, а один поранений, який не міг підняти руки, заволав на всю землянку: "І мені, друзі!" Всі засміялись.

— Хіба ж тут дадуть випити! — з жартівливим огірченням поскаржився доктор Петрові. — Діли тепер пляшку на десятьох!

Поділили по-братськи. Кожен ковтнув, і загальний настрій помітно підвищився.

**

*

Далеко за північ затяглася ділова розмова. Петро розповідав новини, переказував розпорядження. Молодий повстанець виконував свої обов'язки сумлінно і надхненно. Син розкуркулених батьків з Полтавщини, він рано пізнав увесь жах безпритульного життя, увесь його бруд і розпусту. Але здорова, селянська кров ставила опір, і він залишився чистим і чесним, а його сині очі дивилися на світ так само ясно і просто, як і тоді, коли він пас батьківську корову над прозорим Ворсклом.

АЛЯРМ

Бункер жив своїм щоденним життям. Доктор, з допомогою Мотрі і Стефи, оглядав і перев'язував поранених. У кухні весела білявка Марійка, наспівуючи, чистила картоплю. До неї підсів за помічника Петро, не бажаючи, як він сказав, бути дармоїдом.

— Розкажіть про себе, Марійко, — попросив Петро, акуратно зрізаючи гострим ножем картопляну лушпайку. — Як ви сюди потрапили?

— Як потрапила? Та дуже просто: все наше село в партизанці. Від поляків життя не було. Потім стало ще гірше, як поради прийшли. Почали наших людей вивозити, мордувати. Ми з братом перші вийшли в ліс, згодом до нас приєднався батько. Тільки матуся залишилася в селі, але що з нею? — Марійка зітхнула. — А як ви потрапили до нас, розкажіть, прошу вас.

— Мене німці везли на роботу в Німеччину. Під Львовом ми втекли, я і ще два хлопці. Українці-залізничники нас переховали, зв'язали з націоналістами, і ті нас спрямували в ліс.

— Далеко ж вас занесло від рідної хати! — співчутливо сказала Марійка.

— А в мене й хати не було! — безтурботно відповів Петро.

— Як то не було? — здивувалася Марійка.

— А так, не було. Вигнали з рідної хати всю нашу родину, батьків заслали, а я до міста втік. Спочатку з безпритульними бігав, потім на Донбасі в шахті працював, жив у гуртожитку. А там війна, німці . . .

— А наша Мотря з самого Львова, — сказала Марійка. — Її батька-лікаря совети в 1939-му замордували. Вона студентка медицини. А що вже хоробра, бойова!

Їхню розмову перервала Мотря, що увійшла з мискою, повною скривавлених бандажів і вати.

— Відкрий піч, Марійко! — сказала вона і нахилилася над низькою залізною піччю.

І знову Петро замилювався нею, її швидкими, вправними рухами, її малими, білими руками.

Увійшла Стефа, схопила відро, побігла по воду до потоку, але зразу ж вернулася. Була бліда і схвильована.

— Докторе, совети на горі! — гукнула.

— Алярм! — крикнув доктор, зриваючи зі стіни автомата. Дівчата залили вогонь у печі.

Минулої ночі повіяв теплий вітер з півдня, і сніг почав осідати й темніти. Пахло в повітрі спілими кавунами, і докторові, що припав з автоматом біля вузького отвору, захищеного старим пнем, згадалося дитинство, коли вранці він лежав ще в ліжку, а служниця Доня вносила до хати оберемок холодних дров з повітки. Так само пахли свіжими кавунами дрова і хустка, і сама Доня. Спогад блиснув і розтанув. Доктор підніс до очей далековид.

На горі вирізьблювалися постаті озброєних людей. Доктор і Петро стежили за їхнім рухом. Це були енкаведисти з собаками. Віддаль глушила собачий гавкіт. За кілька хвилин постаті зникли.

— Слухайте, докторе, — гаряче заговорив Петро, — що ви думаєте? Відбиватись своїми силами? Алеж вас, здібних тримати зброю, жменя.

А тяжко поранені? Що буде з ними? Чому не просите охорони?

— Пропонував Дик прислати охорону, але хіба це допоможе? — повільно, задумано сказав доктор. І рішуче закінчив: — Нічого це не дасть! Щоб відбитись, треба було б ціле військо стягнути, а зайвий десяток людей тільки здемаскує шпиталь.

Бункер завмер у чеканні, за кілька хвилин перетворившись на маленьку фортецю. Цівки двох скорострілів просунулись у вузькі отвори, замасковані хмизом. Коло одного застиг, тримаючи руку на причеті, поранений у стегно, боець Грім, а коло другого, в такій самій позі, стояла Мотря.

— Відклик! — гукнув доктор.

На ліжках заворушилися. Хтось з полегкістю кашлянув, хтось блиснув вогником цигарки. Стефа відсунула в кут наготовані ручні гранати. Марійка, сховавши свій трофейний "ТТ", почала розпалювати вогонь у печі. Бункер уже жив нормальним життям, почувися жарти, сміх.

НАД ГОРАМИ ПОВЗЛИ ХМАРИ

"Думи мої, думи мої..." — наспівував собі під ніс доктор Юрко, готуючи на операційному столі папери для Петра. Власне паперів було зовсім мало: кілька тонких аркушків, але шифрування забирало багато часу. Решта звітів переда-

валася в усній формі, і їх треба було вивчити напам'ять. Петро старанно повторював записані на грипсах сухі, короткі речення. Повторював шепотом, сидючи на своєму наплечнику, в кутку кухні, приплющивши повіки.

"Думи мої, думи мої", — мимрив доктор свою пісню. А вони, невідчипні, юрмилися, як бджоли в улику, в його передчасно посивілій, кучерявій голові. Потім встав і почав міряти операційну твердими, рішучими кроками. "Доктор думає!" — переглянувшись дівчата, які добре вивчили за час спільного життя його вдачу і звички. Коли доктор починав ходити туди й сюди по землянці, це значило, що він мусить негайно прийняти якесь рішення.

Тепер доктор вирішував, чи просити йому охорони у командира Дика. Добре, якщо поява большевиків на горі була випадковою. А що, як вони вже вистежили бункер і готуються оточити його? Що можуть зробити сімнадцять проти сотні? За себе він не дбав, навпаки, небезпека п'янила його, молодила, поривала. Згадуючи про свій загін на Чернігівщині, Гірський Вовк шкодував лише за тим, що тоді він не мав виразної ідеї, яка б керувала його вчинками. Тоді він боровся задля помсти, тепер знав, за що бореться, за що борються і вмирають ці люди, його побратими, і ці чудесні дівчата.

Доктор узяв з ліжка свою шинелю, потім роздумав, затягнув пояса, напнув на голову шапку і, знявши зі стіни автомата, вийшов з операційної. Проходячи через кухню, кинув:

— Піду, погляну, що там робиться. Ні, ні, —

зупинив Петра, що підхопився був з місця, — я сам!

Ніч була темна. Над горами повзли низькі, кошлаті хмари. В повітрі пахло талим снігом. Час від часу зі смерек зривалися сніжні пластівні, з шерехом падали і розбивались на безліч крихких сніжинок.

Хапаючись за стовбури, за гілки молодих смерек, доктор ліз угору, в тому напрямку, де вранці були большевики. Часом приставав, коли починало колотитися хворе серце, прислухався. Але навколо було тихо, навіть вітер завмер і, здавалося, начебто й ніч прислухається до чогось.

Доктор присів на стовбур поваленого дерева. "Ех, чи не старість це вже?" — подумав з гіркістю.

Згадалося, як на Кавказі вони втрьох: Тай, Андрій і він, дерлися на Ціті-Хох. Аджеж і тоді його серце не було здоровим, а нічого, працює й досі. Брат Андрій? Де він тепер? Що робить, чим живе? А Тай нема, нема...

Десь внизу, недалеко, хруснула суха гілка. Борис схопився за автомата, але голос Мотрі сказав спокійно: "Не стріляйте, це я!" І за хвилину вона вже стояла перед ним у мазепинці, в шинелі, туго перетянутій ременем.

— Мотре, що трапилось? — здивувався доктор.

— Нічого не трапилось, все в порядку! — весело відповіла дівчина, обтрушуючи поли шинелі від налиплої глиці.

— Навіщо ж ти прийшла?

— Я гадаю, що вдвох буде безпечніше!

ОСТАННІЙ БІЙ ГІРСЬКОГО ВОВКА

Нічна розвідка не виявила нічого підозрілого. Поблизу большевиків не було. Але почуття небезпеки не залишало доктора, і на світанку, виряджаючи в дорогу Петра, він сказав:

— Слухай, Петре, скажи там, що червоні нас винюхують, і, якщо Дик вишле негайно сотню на охорону, буде добре. А якби нас тут не знайшли, хай шукають під Хрищатою. Якщо червоні знову сьогодні будуть нищпорити по горі, ми вночі відтягнемось туди. В добрий час!

З тим Петро і відійшов.

**
*

Уранці знову доктор спостерігав у далековид, як на схилі гори, над яром, де причаївся бункер, ходили озброєні люди, і вже чути було гавкіт собак. Ворог наблизився. Проте, червоні по кількох хвилинах зникли, і алярм відкликано.

Увесь вечір і всю ніч тривала евакуація шпиталю. На щастя, більшість поранених вже могла пересуватися сама, лише кількох довелося переносити на ношах.

Замаскувавши сліди, доктор на світанку повернувся в спорожнілий бункер. Вичерпаний до краю фізичним і моральним напруженням, впав на ліжку і заснув кам'яним сном.

Прокинувся від шаленого гавкоту собак. Схопився, кинувся до отвору під старим пнем і — зрозумів усе. Ціла ватага до зубів озброєних большевиків, ледве стримуючи псів, оточила бункер.

— Здавайся, бандьора, все одно живими не вийдете! — кричали енкаведисти.

Доктор присів до скоростріла. У цю мить повз нього до другого отвору кинулася якась постать, і відразу, чітко і впевнено, заторохкотів другий скоростріл. Припавши до свого бойового товариша, Мотря сіяла серед большевиків смерть.

Кулеметні серії, лайка, прокльони, виття поранених собак... Червоні розсипалися розстрілюю. На якусь хвилину замовк Мотрин скоростріл.

— Хто дозволив тобі вернутися в бункер! — крикнув доктор, хапаючи її за плече.

Дівчина мовчки обернулася, і її скоростріл знову, захлинаючись, заспівав пісню смерти.

— Нам треба затримати їх тут! Хай думають, що шпиталь на місці! Дик прийде з допомогою! Тримайся, Мотрю! — кричав доктор. Його голос був зухвало-веселий, і Мотря всміхнулася, закладаючи нову кулеметну стрічку.

**
*

На місці шпитального бункеру сотня командира Дика знайшла величезну чорну вирву, з якої стирчали, немов оголені кості скелета, уламки білих соснових дошок.

Там, під збуреною гранатами землею, закінчили свої дні Гірський Вовк і його юна героїня-посестра Мотря. Старі смереки стережуть їх спокій...

